

че са и история, и документ. И едно лично завещание на Увалиев към нас, българите.

Редно е да завърша с думи, казани от нашия голям сънародник. Кой да избира? Казваше ми, че иска да обичаме България не със затворени очи, а с отворени за всичко, което е тя. Може би така, както един син вижда и обича родителите си. И все се надяваше, че ако веднъж се научим смирено да изричаме на глас грешките си, ще сме големи българи.

Бригита Йосифова

ЧЕТИРИ ИНТЕРВЮТА С ПЕТЪР УВАЛИЕВ

„СУЩИМ ВО ГРОБЕХ ЖИВОТ ДАРОВАВ“
(ДАРЯВАТЕ МЕ С ВТОРИ ЖИВОТ)

– Вашата емигрантска съдба в Англия започна, ка-
жи-речи, преди близо половин век. Днес вие сте англий-
ски гражданин, известен учен, литератор, професор.
Сменихте дори името си – в научните и литературни
среди ви знаят като Пиер Рув. Някой, който не ви позна-
ва отблизо, ще си помисли, че България е въвн от вашия
живот.

– Името ми се смени от само себе си, защото никой не
може да напише на английски името „Увалиев“. Такива
чудновати фонетични извращения се пораждат, че стана
нужда да се опрости. Но понеже се поопростява визитна-
та картичка, това не значи, че се опростява, или променя,
същността на носителя на името. По-скоро бих казал, че

имам две паралелни бразди в живота си: едната българска, другата извънбългарска. И не вярвам, че едната или другата са повлияни от традиционното и малко повърхностно понятие емигрантство.

— *Четиридесет и четири години емиграция е колосален период. Станахте ли друг? Кои наши, български черти запазихте, кои нови черти в характера придобихте или култивирахте, за да се приобичите към чуждата среда?*

— Във въпроса ви има редица думи, които не разбирам. Сигурно съм забравил българския или пък никога не съм ги знаел. Какво значи например „български характер“, какво значи „приобщите“? Какво значи „емиграция“? Никога не съм се чувствал емигрант! Под „български черти“ разбираме много често, и то при едно повърхностно равнище на разговора, всякакви традиционни епитети, които си лепим кога от самочувствие, кога от комплекси за малценност. Пишем се ту едно, ту друго. Какви сме — един Господ знае! Важното е: пречи ли ни нещо да бъдем такива, каквито сме? По-точно — етническият ни произход пречи ли ни да станем такива, каквито сме.

— *Но вие живеете в чужбина. Зададох въпроса, за да разбера какви нови, непознати за българина черти сте придобили.*

— Когато от Мало Бучино човек идва в София, той живее може би повече в „чужбина“, отколкото когато от София идва в Лондон. Но в края на краищата, сигурно придобива и други черти.

— *Не ви ли е трябвала някаква адаптация?*

— Ако преведем „адаптация“ на български, ще получим една от най-злокобните български новонизмислени думи — „приспособленство“. И разбира се, не бих го нарекъл „адаптация“, а по-скоро „оркестрация“, ако трябва да си служим с псевдонаучни термини или с ерудирана рима. Човек е в еднозвучие с живота и мястото, където живее. Това еднозвучие може да бъде чисто хармонично, може и да бъде дисонантно. В този смисъл може и да има една вътрешна емиграция, дисонансна емиграция.

— *И в Родината.*

— Какво значи Родина? Яворов казва: „*Но що си ти? Земя ли в някои предели? / Пръстта на моя дол, на оня хълм, / еднакво мрътва в зной, под дъжд и гръм, / която днес един — друг утре ще насели?*“ И добавя: „*Не, ти си в мен, Родино моя...*“. Човек носи в себе си границите на мястото, където случайно се е родил. Случайното е държавата. Неслучайното е човекът.

— *Пушкин ни казва също за живота, че е „дар слу-
чаен“ ...*

— И той е вярвал, че хората са добри. А вижте как трагично завърши — от куршум, който разкъсва корема му. Не, може би моят живот е бил облекчен в странните ми промеждия от това, че от много малък бях подготвен за промени. Ако има нещо, което е интересно в живота ми, то това е, че съм като бяла мишка... Едно българче, родено в София, израснало в София, възпитано в България, невидждало Драгоман до 23-годишна възраст.

— *Само София ли познавахте?*

— Познавах София, Варна, Пловдив, Търново.

— *Големите ни градове.*

— И селата, ако искате. По майчина линия произхождам от село Дървеница. Искам да кажа, че родителите ме подготвиха. По простата причина, че много скоро разбраха: с учителската заплата едва ли някога ще имат възможност да ме изпратят в чужбина.

— *Или да ви оставят наследство...*

— Какво наследство! За билет нямаше пари. Затова решиха да ми дадат образование. Бях в руска забавачница, непосредствено в края на Първата световна война. След това в италианско училище. Завърших френския колеж в Пловдив със специална заръка от баща ми (лингвист,

автор на една методика на преподаване на френския език, издадена през 1912 г.) да уча упорито и отчайващо немски език. Така че на 17 години вече говорех тези езици. След туй понаучих още нещичко и от другите езици.

— *Кои други езици ви интересуваха?*

— Испански, сърбохърватски, малко португалски. Заех се отново с руския език. По този начин тук можех да се включа естествено в общение с хората.

— *Вие знаете десет езика!*

— Да, ако включите и този, който много обичам — латинския, на който ни учеха много солидно във френския католически колеж „Свети Августин“. Толкова солидно, че много по-късно, когато ми попадна... не, не ми попадна, а когато потърсих и намерих „Тайната книга на богомилите“ в архивите на Каркасон, можах да я прочета на латински. Бях вече подготвен от България да общувам с обкръжението, в което се намерих. Така се случи, че попаднах в небългароговорещо обкръжение. Но ако ме питате за български черти, то едва когато ми се наложи да живея извън границите на България, станах истински професионален българин.

— *Какво искате да кажете?*

– Звучи малко чудновато, нали? Защото дори при по-
върхностните ни разговори да мислим, че професията е
само средство за препитание, ние всъщност много добре
знаем, че зад професията стои не случаят, а дълга специ-
ализирана подготовка. И ако трябва, да речем, пет-шест
години да станеш лекар или геолог, или математик, кол-
ко години трябва, за да станем наистина българи? Колко
неща трябва още и още да научим, освен гдето проговор-
ваме, добре или лошо, езика си? Помъкваме българския!
Откакто живея в чужбина, аз все се уча да бъда българин!
Учех всичко, което ми трябваше, за да имам непоколеби-
мо самочувствие.

– *Кои бяха стимулите?*

– О, необходимостта от самочувствие! Виждате ли, ко-
гато живееш сам, без принудата или помощта, прокобата
или благословията на държавата, в края на краищата човек
е като малко дръвче, край което бушуват различни вихри.
То има нужда от колче, към което да се привърже. И ако е
завързано към здраво колче, тогава ветровете нямат никак-
во значение. Ето какво ми трябваше! Колчето, към което
да привържа българското си самочувствие. За да мога да
казвам на хората, че 1453 година е и дата в личната ми био-
графия! Тоест, когато историческите събития разделят Ев-
ропа на две: ренесансова Европа, която върви по свой път,
и извънренесансова Европа, която крета по свой начин, без
едната непременно да е по-незначителна от другата.

– *Аз слушам с възхищение как говорите български.
Езикът ви е чист, красив, литературен български език.
Винаги са ме оgorчавали, а и разсмивали, хора, които
след кратък престой в чужбина се връщат у нас придо-
били акцент.*

– Не им се сърдете. Хората имат нужда от малко поза.
Искат да изглеждат нещо повече или по-други от това,
което са. Всъщност ние не говорим езика – той ни говори.
Ако е в нас – влязъл, внедрен, част от нас, той ни говори.
Разбира се, за да запазя езика си, аз дължа особена благо-
дарност за съжаление не на някоя българска институция,
а на английската радиостанция Би Би Си. Беше ми пре-
доставена възможност от 1948 или 1949 година, от време
на време, да говоря по вятъра. Или може би и на вятъра?
Да говоря на български. И може би това, което съм огне-
съл като малко българско семе, да е поразително в друг
климат. Надявам се, че не се е много опорочило.

– *Разкажете как поддържате връзка с България.
Имате ли приятели у нас? Четете ли наши вестници?*

– Понеже от 1946 г. България стана нещо като мой
„порок“, човек не може да се откъсне от нея. Има нарко-
мани, аз съм българоман!

– *Опиянение? Като от вино?*

— Като от вино. Но не непременно като опиянение. Да кажем, много често е като тъжните последници след опиянението, но без опиянението. И като горчивината от много събития. Разбира се, знам извънредно малко, много по-малко от това, което бих искал да зная. И в България, надявам се, са останали живи някои мои връстници, които много уважавам. Радвам се, че много по-млади хора от мен ми оказаха честта да другаруват с мен. За нещастие, някои от тях вече не са между живите. За мен най-интересната връзка с по-млад българин, с когото се запознах в чужбина, беше с покойния Цветан Стоянов. Има и други негови връстници, а и има сред познатите ми и още по-млади. Но дали сме приятели, мъчно бих могъл да кажа, защото се виждаме от дъжд на вятър. Но странното е, че съберем ли се, намираме за какво да си говорим.

— *Кои наши книги са ви зараждали?*

— Ох, въпросът ви е доста сложен. Не искам да прозвуча като луд, който чете каквото му попадне, дали го разбира, или не, или пък като човек, който е пропуснал много неща. Много български книги са ми станали необходими. Да кажем, първият български превод на Йоан Екзарх, който дотогава познавах само на немски език. Книгите на Иван Венедиков за развитието на прабългарската мисловност, изследванията на Иван Маразов и Александър Фол за траките. И така, като преминем през вековете, може да стигнем и до „Българският Великен“ на Тончо Жечев. И

преди всички и над всичко — стиховете на моята учителка по чувствителност Елисавета Багряна, за която неведнъж почитателно съм писал. Има и други книги, които са ми направили особено голямо впечатление. Сред художествената литература бих искал да изтъкна една книга, която, струва ми се, не беше достатъчно оценена в България. Това е „Лице“ от Блага Димитрова. Ако искате, има в нея, не говоря за влияние, но има някакво родство с Джеймс Джойс, с Марсел Пруст, връщането на спомена, предизвикан от един малък, незначителен детайл.

— *Имате предвид „По следите на изгубеното време“?*

— Точно! Но докато в „По следите на изгубеното време“ авторът тръгва от бисквитата, тук не е курабията, а е корабът, който плува към жертвите на миналото. Чета с голямо удоволствие есеистичната българска литература и се връщам към „Геният и неговият наставник“ на Цветан Стоянов, където се проучва връзката между Достоевски и Победоносцев. Ако не беше написана на български език, тя щеше да е световно известна книга. Както виждате, чета разбъркано. Чета вечер, понякога и нещо по-малко.

— *Зная, че лично се познавахте и дружахте с много крупни наши писатели и интелектуалци от миналото. Някога с особена топлина и любов ми е разказвал за вас Светослав Минков.*

– Това наистина ме трогва! Ще ви кажа, че Светослав Минков ме ... измисли. Той ми е братовчед. Например първата ми снимка – някакво си дете с огромна глава и подрязани коси като руски мужик – е направена от Светослав Минков. И като се върнах в София, след като завърших средното си образование в колежа „Свети Августин“ в Пловдив (който, за съжаление, е сега разрушен, но е жив в спомените ми), той ме запозна със своите приятели.

– *Между които?*

– О, например с анатемосания „Златорог“, с дагосаните формалисти. Освен това много другарувах с Боян Дановски, с Александър Жендов. Другарувах с редица хора, които отваряха нови хоризонти за жадното момче, което искаше да знае какво става по света. А те го бяха видели и разказваха чудни неща, противоречиви неща. Може би затова се научих да бъда в мислите си „разноглед“, тоест, да гледам едновременно в две посоки, а никога само в една посока. Израсъл съм сред тях и съм много признателен на всички тези забележителни хора, които приеха момчето с капризите му, с неумението му, с незнанията му, с желанието да направи нещо. И го научиха да бъде критично.

– *Кога започнахте да пишете за театъра?*

– Почнах да обичам театъра от много малък, още щом ме заведоха на театър. Първата ми любов беше театърът! И първата ми любов беше в театъра... Така че много неща се събраха. Още като ученик започнах да поставям пиеси, които ни даваха от библиотеката на Народния театър. Пописвахме и ние. Това беше в Пловдив, а в София започнах да пиша повече. Невероятната личност Жак Асеов – социалист и милионер, виден тютюноотговец, приятел на Димо Казасов – си беше построил свой театър, щото не му харесвал Народният театър! Това беше „Роял“, днешният театър на Народната армия, където впрочем Николай Фол постави „Опера за три гроша“ от Брехт още в края на 20-те години. През 1936 г. Жак Асеов подпомогна Димо Казасов да събере около себе си една група млади хора, които имаха един общ интерес и едно общо юношеско утризение на съвестта... Всички ние – покойният Петко Войников, д-р Тодор Берберов, аз – знаехме по няколко чужди езика. Много ни беше лесно да четем чужди неща и да си въобразяваме, че сме косвено някак си преживели този живот. Но нищо не знаехме за сърби, гърци, румънци, не знаехме нищо за комшиите, а знаехме за далечни културни планети. И затова седмичният вестник „Балкан“ си постави за цел да запознае българската публика с тези наши съседи и да представи българските неща така, както биха прозвучали с един европейски глас. Първото нещо, което написах, беше една дължка студия, казваше се „За и против сърцето“. Това беше едно сравнение между две книги, един разговор с две книги

под едно претенциозно заглавие, в което се сравняваше „Сърце човешко“ на Багряна и „Дамата с рентгеновите очи“ на Светослав Минков. Тоест, започнах да пиша театрална критика, дръзка, младежка, полусведомена. Но изглежда че не е била много лоша, защото най-мъчният от мъчните редактори – Владимир Василев – ми предложи да пиша театрална критика в „Златорог“. Именно на Владимир Василев съм особено признателен, защото той, който минаваше за темерут, за мъчен, за страшен редактор, никога не е поправял това, което пишех. Така както и в Би Би Си никога не са ми казвали какво да пиша или как да го кажа. Определяли са ми само времето. Владимир Василев седяше до мен, като че ли съм ученик, който се готви за поправителен изпит през септември, и ми обръщаше внимание не на дълбочината, правдивостта или абсолютната недоказуемост на мислите ми, а на начина, по който съм ги написал. Никога не ми е казал *какво* да напиша, винаги е държал на това *как* ще се напише.

– Държал е на *стила*?

– „Стилът е човекът“, казва Бюфон. А Владимир Василев го прилагаше на дело. И може би оттам много хора се понаучихме да не пишем лесно. И да се плашим от това, което сме написали.

– Участвал ли сте в някакви спектакли като актьор?

– Не. О, мисля, че един път. Да, един-единствен път. Тя е дълга история. Разказвам я не за да кажа, че неучастното ми в българския театър е за народа загуба велика, а защото младежката любителска група, която бяхме образували в София и се наричаше „Десетте“, е тази, която излъчи Стефан Сърчаджиев. Тогава аз си въобразявах, че ще бъда режисьор, а той си въобразяваше, че ще бъде най-големият актьор на земното кълбо. Много хора си въобразявахме много неща по него време. Пък имаше и разсадници за въображението. Безкрайно културният Боян Дановски беше създавал една драматична школа на улица „Раковски“ и в нея участваха доста хора – кои като слушатели, кои като актьори. Там беше този разсадник на мечти, там беше свърталището на едни безумни мечтатели, просто невъзможни образи. Някои станаха актьори. Дали станаха добри актьори, не знам, защото не съм ги виждал на сцената. Там е ходил и един човек на име Тодор Живков.

– Тодор Живков ли?

– Да, Тодор Живков. Впрочем по-нататък той е играл в „Хан Татар“ от Никола Икономов.

– Какъв е бил този интерес у него към споменатата драматична школа? Поредна партийна задача?

— Партийна задача да се играе в някакво си село пиеса, в която дерибейства един хан? Едва ли. Живков е идвал в драматичната школа, слушал е, гледал е как се прави театър. Цялото отношение на Боян Дановски към театъра беше много по-различно. За него би трябвало да се знае много повече от това, което написа Стефан Каракостов. Създаде се един ляво настроен съюз на театралните зрители през трийсетте години. Той имаше голямо влияние над мен и над по-нататъшните ми теоретични проучвания. Чрез този стремеж да се възпита зрителя се стигна до това хората да идват и да разговарят. Бяхме създали около дома на професор Йосиф Фаденхехт една група, наречена „Мост“ — кръг за театрална култура на зрителя. Споделяхме желанието да се възпитава публиката, за да може да преценява. Хората идваха да се научат да гледат театър. Това целеше и школата на Боян Дановски. Тодор Живков сигурно е идвал за това. Трябва да призная, че с пълното ми политическо безчувствие и липсата ми на нюх към бъдещи „гениални“ водачи въобще, предпочитам да гледам краката на момичетата, отколкото да слушам дикцията му!

— У нас сега търсят нови пътища за преустройство на нашата държава и общество. Това е исторически момент, сложен процес. Бушуват митинги, страсти. Оценете процесите, които протичат у нас.

— Когато човек съзнателно и самоволно напусне България, той се отрича от правото да бъде съдник. Той може да бъде само свидетел. А това, което става в България, става далече. Как мога да съдя по никакви бегли снимки, показани по телевизията, по никакви случайни изказвания в един или друг вестник? Или от няколко случайни срещи с няколко забележителни и с много повече незабележителни представители на целия диапазон на политическото мислене, които идват от София и Англия? Мъчно е да имам представа. Мога да имам само пожелания.

— И какви са те?

— Пожеланията ли? Може би пожеланията ми са оцетени прекалено много от живота ми в Англия. Тоест от уменията да съжителстваш, от уменията не само да критикуваш, но и да понасяш критика. Достатъчно е да види човек как се спори в университета, в парламента, за да разбере, че основата на диалога е двумислието, достойнството на разномислието, а не надвикването и надлъгването. Може би по природа, по възпитание и заради случайните извивки в живота ми, аз не вярвам в пазарлъка. А вярвам в примирението.

— Ще ви помоля да разкажете за писателя Георги Марков. Споделете мисли по повод трагичната му смърт.

– И други са ме питали. Това, което казах на другите, ще го повторя и пред вас. Считам за обидно да се нареждам до всички, които виждат в трагичната съдба на Георги Марков кален приключенски роман, чийто герой е нещастен български писател. Може би знам повече за него, защото бяхме във връзка от 1967 година, много преди той да дойде в Англия. И защото съм писал за неговите книги. Но в никакъв случай не искам да се занимавам с частния му живот и със смъртта му. Искам да кажа само нещо за скритата му трагедия, която беше по-дълбока от политическите разправи и от приключенските ужаси. Той изстрада много. От всички самотни хора, той беше най-самотният. Казах го и в миналото: той не понесе така, както аз понесох, общата ни съдба да бъдем езикови сираци. И друго имаше – като че ли изворчето бе секнало години преди да дойде тук.... Беше секнало градското изворче, от което струеше вдъхновението за „Жените на Варшава“, „Портрет на моя двойник“, за първите му драми. Понеже беше престанал да пише и понеже живееше в неизбежната самота на езиков сирак, на писател в чужбина, неговите страдания трябва да са били много големи. И ако мислите му понякога са се зарейвали в чисто фантазърство или са изпадали в неопишуема злоба, то е само защото страданието на напишеция писател, останал без език, останал без читатели, е може би най-голямото изтезание! Това са тъмните сили на емигрантството, които не можеха да не го сразят много преди той да умре.

– *Критикът Здравко Петров ми е разказвал за вашата необичайна енциклопедичност. Оказва се, че сте автор дори на наши известни илагери, на песни, вече утвърдени като наш градски фолклор. Например „Облаци бездомни“.*

– Много ме трогва, че авторът на „Вечни спътници“ е видял в това, което съм вършил, нещо, което да бъде запомнено, макар че то положително не е вечно. Аз цения Здравко Петров. Той е от поколението на българските ми открития, както виждате, дори съм го чел. Моят живот беше пълен с различни интереси. Когато се върнах [от Пловдив] в София, попаднах случайно в Кооперативния театър, за да им превеждам някакви оперетни илагери. Асен Разцветников, който също превеждаше и искаше да чуе някои френски неща прочетени на френски език, ме заведе при един интересен човек, бивш пилот – Симеон Петров. Той имаше една фирма „Симонария“. (Петров е бомбардирал през 1912 година Одрин!) Той правеше грамофонни плочи и от време на време Асен Разцветников понаписваше под разни псевдоними по нещо.

– *Песни?*

– О, да. И Асен Разцветников трябваше да си изкарва някак хляба. И по този начин и аз започнах. Но това беше случайно. „Облаци бездомни“ бе резултат на две оперетни, които написахме с Йосиф Цанков. Това е песен, която

Мими Балканска па в оперетата „Жуана, или животът е сън“, писана специално за нея, за Асен Русков, за Битуш Давидов. Тя бе играна в театър „Одеон“. А песента „Аз живея за любов“ бе от оперетата, написана съвместно с Цанков за Надя Ножарова.

– *Тогава тишехте под псевдоним ли?*

– Винаги. Псевдонимите ми бяха много. Не ги и помня. Първия път се подписах „Никой“. Последният път, когато си послужих с друго име (вече тук, в Англия), беше когато поставих една пиеса на Пирандело, в която играеше Барбара Джефорд от „Олд Вик“. В тази пиеса имаше дори... една песен на Йосиф Цанков, „Събота, събота вечер“! Това е просто една история, за да се залъгваме. Някога у нас така си изкарвахме по някой и друг лев. Или както тогава правехме, изчислявахме ги в кебапчета. Когато дойдох в Англия, отново първият ми интерес стана театърът.

– *Как попаднахте в Англия?*

– Отначало дойдох като член на българското дипломатическо представителство, където не стоях дълго време, защото обстоятелствата бяха такива. Нито аз допаднах на новото правителство, нито то ми допаднаше. Стана нещо като развод поради несъвместимост на характери. Тогава започнах да поставям в Англия пиеси в провинцията.

Поставих 12-13 пиеси, а след това – само от време на време. Последната ми постановка беше една пиеса от Пол Клодел, която с един мой приятел актьор (на когото му се играеше в тази пиеса, а на мен пък ми се поставяше), реализирахме отново в провинциален театър. Актьорът е Бен Кингсли, той игра ролята на Ганди във филма на режисьора Ричард Атънбъроу.

– *Прекрасен актьор!*

– Да, прекрасен актьор. Там той играеше млад, темпераментен човек, разкъсан между духовността и плътските си увлечения. Пиесата беше играна в театъра на град Ипсуич. А другата пиеса, за която ви споменах, с прословутата песен „Събота, събота вечер“ в нея, беше играна в Гилфорд. Поставих и 10 пиеси в Лондон. След това преминах на работа в киното. Киното е особена индустрия, с много хора, кои с име, кои без име. Всички работят заедно, това са тимови усилия.

– *Виждам на стената в кабинета ви голяма фотография, на която сте с режисьора Антониони.*

– Антониони ми е голям приятел. С него правихме някога в Англия първия му английски филм „Фотоувличение“. Участвах като художествен ръководител на постановката. В края на краищата филмът е много тясно свързан с друга моя дейност – на художествен критик и

теоретик, т.е. с пълното ми отричане на „Теория на отрицанието“! Ако искате, „Фотоувеличение“ казва, че ние създаваме това, което виждаме, а не го огласяваме, измисляме или доизмисляме.

— *Позволих си да прелистя книгата, която е тук пред мен. Това е биографията на Чарли Чаплин. Виждам, че великият актьор я е надписал с много топли думи за вас и вашата дейност.*

— Аз дори бях режисьор на един филм с участието на дъщеря му Джералдин Чаплин. Знам я от дете.

— *Кой филм е това?*

— „Непознати в къщата“. Това е филм за раздялата на поколенията, за бащи и деца, които се скарват. Бях леко вдъхновен от един роман на един друг мой приятел, писателя Жорж Сименон. А Жералдин я знам от дете, защото когато баща ѝ напусна Америка, дойде тук. Водехме малката Жералдин заедно с актрисата Клер Блум (която играеше главната роля във филма на Чаплин „Светлините на рампата“) на разходка в парка, за да играе детето. Оттогава се знаем с Чарли Чаплин. Имали сме случаи много пъти да се виждаме. Той беше интересен човек. Един изключителен човек, невероятен, невъзможен, нетърпим и безкрайно вдъхновяващ! Така се случи, че го запознах

със София Лорен и той стана режисьор на филм с нея — „Графинята от Хонг Конг“.

— *Вестник „Отечествен фронт“ публикува интервю с бившия цар Симеон, разговор край кръгла маса по въпроси на историята и Васил Левски. Ние поместваме спорни изказвания. Хора с алтернативно мислене отстояват на страниците на вестника ни свои позиции. Запознат ли сте с този нов процес у нас?*

— Да, да. Вестник „Отечествен фронт“ си има и история на изказването на алтернативни мисли по своите страници. Той може да се позове на факта, че през 1945 или 1946 година един невзрачен писател, по-скоро един български писач по име Петър Увалиев, помести там статия, с която укоряваше, че не се прави свестен радиотеатър, който да се слуша от всички. А ако не беше и алтернативното мислене да се постави и похвали по онова време американската пиеса „Негърът“ от Юджин О'Нийл (антирасистка пиеса, със съвсем младите Маргарита Дупаринова и дебютанта Мирослав Миндов), то не знам какво тогава е алтернативност! Крушката си има опашка! Вестникът си има предистория. Има паналтернативност.

— *Познавате ли Симеон?*

– Не. Никога връзките ми със Симеон и с онази част от българските изселници, които са около него, не са били дългосърдечни. Защото нямаше какво да си кажем.

– *Републиканец ли се чувствате?*

– Искам да кажа, че е много трудно да обобща човек дали републиката има непременно предимство пред монархията. Зависи от страните, зависи от живота на тази република.

– *Или от традициите?*

– Традициите се създават постепенно. В Англия започват с царубийство.

– *Но ние сме млада държава.*

– Само, моля ви, не ми казвайте това. Оскар Уайлд казва, че младостта на Америка е била най-старото ѝ извинение. България е вече „стара“ държава, България е на сто години. България е само 10 години по-млада от Германия, връстница е на Италия. Да не забравяме тези дребни неща.

– *Е, какво е отношението ви?*

– Отношението ми клони към републиката. Може би защото ми се струва, че най-трагичният момент в българската съвременна история е Междусъюзническата война. В края на краищата тя е производна на монархията! Чуваха се за Симеон добри неща за дейността му като директор на огромни фирми, за начина, по който са възпитавани децата му, за насоките в живота, които са им били давани. Самият Симеон ми се струва по-скоро жертва на потеклото си. Трябва да е много страшно да си наговарен на гръба с носа на Фердинанд.

– *Зная, че особено близки до сърцето ви са въпросите на културата. Вие сте автор на забележителна монография за Търнър. Вие, българинът, обяснявате на англичаните – а и на света – английския художник. В Хелзинки изнесохте доклад по въпроси на съвременната лингвистика, очертахте контурите на една нова, визуална граматика. Тази ваша всеостранност не е ли необичайно явление на Запад? Тук хората обикновено са тесни специалисти.*

– Може би те са прави, а може би аз. Някак си изживявам окъсниял Ренесанс, който Балканите въобще не са преживели. Възпност нещата следват. До 60-годишнината си живеех, така да се каже, в някаква контролирана лудост: едновременно два живота. Единият беше приходоносещият филмово-организаторски, сценаристки и какъвто ли не още живот. А другият беше вечерният, нощният.

Времето, когато се опитвах да чета, да говоря с книгите. Винаги съм разговарял с книгите! И после дойде моментът, когато тези общи разсъждения взеха естествено превес. Особено защото много ме поощри покойният голям учен лингвист Роман Якобсон! Поведох се към една нова метода за оценка на зрителните деяния, проявления, факти, общения, която се основава на принципите на езиковото общение, а не както досега – на биологическите науки. Излезе също на преден план цялостното премахване на границата между изящните изкуства и приложните изкуства. Излязоха наяве редица други обикновени наши преживелици, които минават за изкуство. И хората заприличаха с радост на онзи герой на Молиер, който открил ликуващ, че цял живот говорел в проза, без да го знае.

– *Споменавате, че от време на време пишете за английското радио, за Би Би Си.*

– Радиото, както вече съм казвал и друг път, е сито на суетата. Човек си говори насаме пред някакво метално клъбце и мислено се перчи като паун, защото си въобразява, че го слуша кой ли не. Но понякога прищевките на природата са безпощадни. Току-виж, че нещо забълбучило из въздуха и заглушило името на този, който говори. Тогава гласът, който няма образ, няма и име. Говорът се освобождава от говорителя. Казаното заживява независимо от онзи, който го е произнесъл. Мисълта става крилата

птица, която само по свое достойнство каца в душите на слушателите...

– *Емиграцията е често голяма болка. За някои и съкрушена съдба. За други слава и материално благополучие. Разни са пътищата, които разделят хората от родната им земя. Ако можехте да измените и решите отново съдбата си, какъв път бихте избрали?*

– Ако България беше в същото състояние, в което е била някога, когато бях дете и юноша, отговорът ми щеше да е различен. Ако България беше такава, каквато беше по време на култовството, бих поел същия път на еднолична почителна съпротива, отрицание на това, което ставаше в България. Но с пълно преклонение пред това, което е България! Животът ми би се повторил. Също така бих уважавал България и също така не бих приемал недостига в българския живот.

– *Срещате се, навярно, с разни български дипломати и чиновници. Дълъг поток е минал пред очите ви. Имало ли е сред тях, зад официалните им костюми, просто добри хора? Какво мислите за българските послества в чужбина? Кое ви е огорчавало в нашата дипломация?*

– Огорчавало ме е това, което Радой Ралин така хубаво каза: „Докога в страната ни бащина / ще цари тази страшна простация? “. Чувствах се обиден от тяхната

простация, защото все пак в дъното на душата си не можеш и да се отделиш от тях. Струваха ми се пародии на цените хора българи, които съм познавал. Тази карикатурна българска дипломация е нещо доста отвратително. От друга страна, минавали са и много умни хора. Искам да вярвам, че те имат и същото чувство на уважение към мен, което аз изпитвам към тях. Например проф. Александър Янков, който мина през Лондон и остави изключително добри следи след себе си. Но това, което казвам, е твърде общо, защото от 16 години аз не зная дали тук има и българско посолство. Никой не ми се е обаждал.

— *Как, не ви ли канят в посолството?*

— Никога.

— *Защо? Как си обяснявате това?*

— Питайте тях.

— *Какво прави нашият посланик тук?*

— Сигурно си получава заплатата, предполагам. За един много кратък период, който е много важен в живота ми, а именно по време на Александър Янков, се беше установило едно чувство на взаимно зачитане и уважение. Аз съм горд, че въпреки, в моя дом, България се зачита! Тя се зачита наравно с всички други страни. Никой в моя

дом не е смятал България за второстепенна държава и че аз съм по милост избран при по-добрите. По онова време имам възможността дори да посетя България. На два пъти. И да се видя именно с онези нови, млади българи, хората от поколението на Тончо Жечев, Цветан Стоянов, Здравко Петров. Всичките, които иначе едва ли бих видял. С Тончо Жечев се срещнахме един път тук, но много по-късно. Това затвърди вярата ми в ценността на българското мислене, в потенциала. И мъката ми, че по някакви неведоми пътища на съдбата, като че ли дарованията на хората безсърдечно се умножават по многочислеността на народа им. Колкото е по-голям един народ, толкова и по-голям е коефициентът, с който се умножава в световно потребление талантът на неговите хора. Хора, родени в Лихтенщайн, в Андора са съвсем други земни обитатели от хората, родени в САЩ или Съветския съюз. Само-чувствието им е друго, възможностите им са други, отзвуките им са други.

— *Защо считате, че хората от Лихтенщайн са родени с предопределени трудности?*

— Защото са от малка страна.

— *Да, но те владеят езици, биха могли да пишат на тях, да общуват.*

— Да, ако говорим за многоезичието им. Действително, те биха могли. Но говоря за хора, които се развиват в естествената си среда, пишат за своите си хора, понякога пишат извънредно интересно.

— Това ли е трагедията на нашия народ? Че е малък народ?

— Да, това е трагедията на малките народи.

— Вие считате, че това не е само една политическа трагедия (става въпрос за нашата зависимост от по-силните други), но и че е една духовна трагедия?

— Естествено че това става и духовна трагедия. Виждате ли, хората са го разбирали още веднага след Освобождението, при създаването, например, на нашия български университет. Предпазливостта, с която пристъпват към създаването на висше учебно заведение, и мечтата, че ще бъде равно на учебните заведения в света, равно, защото ще има библиотеки. Но дори в една загубена американска библиотека се купуват по 15 екземпляра от дадена книга, за да не чакат студентите! Всичките тези неща позволяват на хората да се развиват по-спокойно. И главно им помагат да опознаят света и светът да ги опознае. Един български поет пише за колко? За хиляда души ли? За две хиляди души познавачи? А на колко хора може да различи един човек, който пише на английски?

— Тогава пораства ролята на преводачите.

— Безкрайно уважавам преводачите и много съм писал за тях. Преводачите са градители на културата, които едновременно по монашески скромно вграждат в нея най-милото: своята самоличност. Те не служат сами на собственото си самочувствие, те служат на изграждането на една обща култура. От София Юркова и нейната „Мозайка от знаменити съвременни романи“ та до ден днешен! Преводачите в България са били действително невъзпетите строители на нова България. Все още е жив в паметта ми, жив и жизнен и само 18-годишен, покойният преводач Веселин Измирилев. Такъв, какъвто го бях виждал преди 40 години, тук, в подземната кръчма на един белокос италианец, някогашен сподвижник на анархистите Сако и Ванцети. Там идваха поетите Дилан Томас и Роланд Дънкан, известните тогава артисти Ричард Бъртън и Питър Финч, още по-неизвестните художници Франсис Бейкън и Роджър Хилтън. Там беше дошъл и Веско Измирилев, за да си вземем сбогом. Той се връщаше в България, аз оставах в Лондон. И преди да се разделим, даровитият син на Фома Фомич и племенник на Христо Смирненски набързо драсна на книжната покривка на масата: „Напук на нашите и вашите, да вдигнем чаши!“ Оттогава не сме се чули и видели. За неговите народополезни заслуги никой нищо не е казал в България. Веселин Измирилев не се втурна да обнародва свои стихове. Но точно там е неговата заслуга! Той не е искал

българската поезия да служи на неговото самочувствие. Цял живот той служи на нейното величие! Вместо суетно да произвежда, той беззаветно превежда. Георги Михайлов самоволно се оттегли в дълбоката сянка пред сиянието на Едгар Алан По и на Бодлер. Стига му съзнанието, че е проправил тази нетленна пътека, която води от света към България. И Веско Измирилев вярваше в един бъден свят, в който вашите ще станат наши и нашите – ваши.

– *Как тогава виждате пътя ни? В знанието на езици? Изучаването на чужди езици, които да са за нас като прозорци към света? Но не само за нас прозорци, но и за света, за да погледне и той към нас?*

– За да погледне към нас трябва да има какво да гледа. А и къде да го види. Трябва да имаме витрина и в тази витрина да наредим неща, които, може би, са някъде дълбоко в магазинята. Но никой не ги е изваждал на показ пред света.

– *Значи и нашите посолства в чужбина трябва да станат такава витрина.*

– Всеки българин е посланик на България, щом като прекрачи границите ѝ! Всеки от нас, ако носи заряда на културните интереси, успява да наложи и името на България. Не само пиринчената слава на природните дебри, но и истинското злато на художественото творчество може

да бъде видяно и оценено по цял свят. Когато хората влизат в някакви изложби, общи художествени изложби, те почти не знаят житието и битието на хората, които излагат картините. Ако светът престане да бъде махала и става не наистина общ европейски дом... Какво великолепно явление е Софроний Врачански! Но не „националният“ Софроний Врачански, а човекът, който разказва страховете си така, както и Жан-Жак Русо. Той е не само български просветител, той е от хората, които се изповядват публично. Цял свят знае Русо с „Изповедите“ му. Житието на Софроний Врачански е в същия тон. Да не говоря и за много други хора у нас, които са наистина забележителни. Общението е, което създава! Границите са ужасът. Европа може да стане общоевропейски дом, но трябва да го градим. Нека да започнем като премахнем плетищата, които делят хората. Идеологическите плетища, държавните териториални плетища. Плетищата, които сами си изграждаме, капаните, които сами си поставяме. Тогава може да общуваме. Тогава, в края на краищата, ще имаме онова равенство, което заслужаваме. Ако не сме равни, чака ни съдбата на животните на Оруел. Уж всички са равни, а някои са по-равни от другите. Когато се представи тук пиесата на Георги Джагаров „Прокурорът“, критикът на в. „Таймс“ писа, че толкова интелигентна социална пиеса никога не е идвала от Съветския съюз например. Разказвам ви за отношение на случаен човек, за когото България е горе-долу друга галактика. Значи някога се появяват неща.

– Предстои ли ви пътуване до България?

– Не още. Поне дотогава, докато не се разпилеят горчилките, натрупани от обиди и унижения. Защото няма да се моля никому, няма да ходя при хора, които от 16 години не са благоволили да ме забележат, че съществувам. Да им давам снимка, да попълвам формуляри. Аз се чувствам достатъчно свързан с България, дълбоко ме вълнува, че все още имам там доста приятели, които ценя. Има българи, които ценя! В България има хора от световен мащаб. Достатъчно е да споменем Исак Паси. Има и книги, които ме привличат. Например книгата на Александър Лилев „Въображение и творчество“ е изключително добра. Съжалявам, че с автора ѝ не сме се срещали в Лондон. Чувствам, че с него бихме могли да водим много дълъг и, поне за мене, много полезен разговор. Има много хора, които уважавам. Много. За положителните си оценки поемам пълна отговорност. За отрицателното пледирам невинност и невежество.

– Изпитвате ли носталгия по България? Смешен ли е този въпрос за вас? Или неправомерно интимен?

– Далеч не. Носталгията се проявява у всекиго. Тя се подбужда от съвсем дребни спомени. За някой малък тъгъл, за някоя глупост, която човек е направил, за някоя странна къщурка, за дребни човешки преживелици. Не е за големите постижения или за Кремиковци.

– А за язовирите?

– За язовирите – да. За язовирите дотогава, доколкото биха могли да дават чиста вода и електричество и да върнат чудото на тепавиците, което възкресява България в началото на миналия век. Язовирите могат да бъдат нещо прекрасно. Но не носталгия по парадните, помпозните, демонстративни проявления. Не количество, а качество. Носталгия по един провинциален театър, но добър. А не по 115, но лоши. По един оркестър...

– Не отскочихме ли от носталгията към утопията?

– Така и трябва. Днес утопията е на дневен ред. Ето, вие, аз, всички българи неусетно прекрахихме прага на немислимото. Вчерашните ни фантазии са днешното ни житие и битие. Защо тогава днешната утопия да не стане утрешната ни действителност?

– Благодаря ви.

– Момент! Позволете ми да се развълнувам... Вие нямаате представа какво значи за мене този разговор, който Суцим во гробе живот даровав! Загова съм дължен, заговя на настоявам: от все сърце да благодаря вам и най-вече на просветената и разкрепостена редакция на в. „Отечествен фронт“ за това мое драгоценно българско възкресение.

Вестник „Отечествен фронт“, 14 април 1990 г.

което върви напред и с чието име нещастните будали тръгват на заклевание. Но читателите не са будали, които лесно се водят на заклевание. Второто значение на „Стандарт“ е уловен на мисленото постижение. Какво тогава да чака „Стандарт“, като не се чувствам на стандарта на „Стандарт“?

— Следите ли отблизо литературата ни, вестниците?

— От време на време прочитам нещо случайно. Приличам на папагалите от някогашните панаири, които къл-ваха късметчетата от една тепсия. Каквото се случи.

— Добри късметчета ли изтегляте?

— Цял живот съм се старал да търся това, което мога да похваля. А не това, което мога да хуля. Стар навик. И то не от някаква възвишена мисловност, а просто за самочувствие. За моето българско самочувствие — че има хора в България, които мислят хубаво. Заслужава да се следи мисълта им. Има и хора, които пишат хубаво. Но това чудо става все по-рядко. Когато човек чете, той не чете една книга, а едновременно всички, които е прелистил в живота си. Може би книгата, която ми е повлияла, е най-малко книга в литературния смисъл на думата. Книгата, която най-много ме трогна напоследък, са спомените на една вдовица — „Книга за Карли“. Писана за Карло Огнянов от съпругата му Лина Огнянова, дъще-

АКО ТРЯБВА ДА ОБОБЩА ЖИВОТА СИ С ЕДНО ИЗРЕЧЕНИЕ:

„Е ПА НЕ СЕ ДАВАМ“

— Г-н Увалиев, още в самото начало искам да ви благодаря, че приехте да дадете интервю за в. „Стандарт“.

— Опасна работа е интервюто. Ние с вас си говорим по телефона всеки ден или през ден. Но по телефона. А сега, когато се върти магнетофонът, току-виж двамата сме почнали да се превземаме, да се правим на много умни. Пред Нова година всички решават да се правят на много умни. Всичките си дефицитни мисления политиките, например, пред Нова година искат да превърнат в един десетата Божя заповед. Дай боже нашият разговор да не заприлича на техните изказвания.

А какво прекрасно име има вестник „Стандарт“! Стандарта най-първо значи хоругва. Бойно знаме, това,

ря на Григор Василев, сестра на много рано починалата, много талантива млада поетеса Весела Василева. Тази жена би могла да хленчи, защото животът ѝ е бил ужасен. В цялата книга обаче няма нито едно оплакване. Говори за приятелите от младини, за екскурзии. Тя не разказва, че страшно даровитият ѝ мъж д-р Огнянов, най-големият български гинеколог, е трябвало да дочака библейска възраст, за да му лепнат титлата професор. Не казва, че са живели в една стая. Книгата е лъчезарна! Достойнство на благодарник. Тази е книгата, която ми направи най-силно впечатление.

– *Оглеждам се наоколо. Толкова книги! Море от книги. От тях ли живеете?*

– Те са навик. Всеки навик става порок. Аз съм от поколението, което израсна сред книгите. Не от поколението на зрителната цивилизация. На младини големият ми интерес беше към зрителното общение – към театъра, филма. То си беше бунт срещу книгата. Иначе живеех изключително с книгите. Но никога не бих казал като Атанас Далчев, когото дълбоко уважавам, че заради книгите и библиотеките съм пропуснал живота си. Книгите се вградиха в живота ми. Те са жълтите павета около живота ми, така както жълтите павета около двореца му придават градски характер. Аз си чета книги. Може би съм чел повече през дните на по-голямото ми усамотение.

– *Искам да потърся корените на постоянното ви недоволство от самия себе си.*

– Може би съм възпитан така: да си поставям трудни задачи. (Да кажа ли да си поставям други стандарти?) Имам чувството, че много, много по-даровити хора от мен се задоволяват с минимални постижения за себе си и за собствената култура. Аз бях облагодетелстван – родителите ми ми подариха няколко езика. И може би заради това съм си поставял задачи, които са били непосилни, над способностите ми.

– *Какви задачи?*

– Да разбера живота. Да се интересувам от всичко. Да бъда едновременно навсякъде по света. Кажете го педантизъм. А ми се струва, че съм останал доста ограничен.

– *Фраза, която най-малко мога да приема за вас.*

– Много сте мила. Но ще ви кажа, че може да е каша... руска салата в мисълта ми. В края на краищата искам да знам повече.

– *Това не е руска салата, а желание за енциклопедически знания. Към това трябва да се стремят хората, да знаят много.*

– Но човек вижда, че не знае достатъчно.

– *В такъв случай, кое е любимото ви занимание?*

– Да живея.

– *От три години у нас имаме ново време...*

– Но нямаме ново мислене. То не става за две-три години. Политическите мислители са елементарни в България – не защото не са били в състояние да се задълбочават, а защото не си дават труд за това. Дали тази еднородност на мисленето на последния век не е намалила въобще способността да се мисли?

– *Сега е разрушително време. Рушат се паметници, заличават се имена...*

– Разрушението за самото разрушение е ялово. Рушенето още не е съзидание. Човек трябва да мисли нависоко. Аз например бих махнал половината паметници на Христо Ботев! Във Враца, да кажем.

– *Да разбирам ли, че критерият ви е естетически?*

– Голямата беля на България е еднопосочното мислене. Говоря за позърството – взет е този момент от Ботев.

Това е повърхностно. Аз мразя паметниците. Отричам паметниците въобще.

– *Отричате паметниците като изкуство или като понятие? Човечеството винаги се е стремяло да запази спомен, памет за събитието. Да сложим камък. Да сложим знак. А нашият Мадарски конник?*

– Мадарският конник е нищо. Той не е паметник, той е символ на един конник.

– *Какво е тогава отношението ви към цял един храм-паметник за Освобождението ни, като „Александър Невски“?*

– Бих го махнал веднага. Това е руска черква при личността на богата българска богословска култура, в сравнение с която руската трици да яде. Русия няма теология до XIX век. И още, какво общо има Александър Невски с нас? Мен ме е срам да заведа чужденец там. В Бояна бих водил чужденци цял ден.

– *Това отрицание ще стоварите ли и върху Шипка? Отричате ли паметника на този връх?*

– Изцяло. Предпочитам картината „Самарското знаме“ на Вешин, при целия ѝ кичов характер. Какво е това

на Шипка? Недоразумение. Формите говорят, те имат свой език. На Шипка има дори и ресторант.

— *Какво ви дразни в един паметник? Кое не ви харесва? Кръст ли искате? Знак? Паметникът е за мен като един крайпътен камък по нашия исторически друм. Той е и знак на посоката.*

— Може би.

— *Защо искате да няма паметници? Тогава голо поле ще е тази България. Ще осъдите ли и руския паметник на лекарите в Докторската градина?*

— Този паметник е може би най-интересно замисленият — за загиналите руски лекари. Пука им обаче на руснаците, че ни освобождават. Да не си правим илюзии, че от любов към нас са дошли. Тогава какво величаем? Вече личаем Освобождението ли? Аз например много повече харесвам колоната, издигната в Белград, на която пише „На Франция“. Ето, трябваше ни колона с надпис „Царю Освободителю от признателна България“. Една колона. Много харесвам архитекта Богдан Богданович, на когото Тито поръчал паметници по местата, където партизаните са се сражавали. А той казал, че иска да прави там градини — да играят деца.

— *В Барселона прекрасният Гауди направи от цял хълм своя градина.*

— То си е било градина. А тук при Богданович идеята е да си играят децата по трагични места.

— *Как бихте почели кланетата в Батак?*

— Няма нищо по-гадно от това да го разкажем като фабула за Кочо Честименски, който убива жена си и детето си.

— *Как може тази дума? Какво значи „гадно“ за този случай? Това е трагично събитие от историята ни.*

— Има много безобразия в историята. С такива безобразия човек не трябва да се гордее. Обаче, когато се докосне до това Вазов... Кочо убива детето и жена си, за да не попаднат в турски ръце. Това е абсолютно примитивно мислене. Трябва да излезем от политиката, да навлезем в духовността. Не може да има паметник на Съветската армия в България. Българските неща трябва да са въвн от политиката. Трябва да направим Паметник на духовността. Колко са умни немските евреи, които идват и се заселват в Израел. Правят цяла една гора паметник! Те сядат дървета. Те, евреите, предлагат да засадят с двеста дървета една нова алея заради спасяването на евреите у нас. Една алея в Израел в памет на България. Сградите са естест-

вените паметници. Рилският манастир, който е късна архитектурна, но има нещо грандиозно. Аз, който лъкагуша по ръба на безбожието, когато съм там, чувствам, че има нещо божествено.

– *Има паметници, които вълнуват.*

– Къде? Никакъв паметник не ме вълнува.

– *Във Вашингтон силно ме развълнува стената от черен гранит с безкрайни, несвързващи се имена... Този паметник е на голямата печал. На една национална травма, на загиналите американци във войната срещу Виетнам. Близките идват, за да докоснат буквите на името на своя загинал.*

– Това да. Той е духовен паметник. Той не е на събитието паметник, не е на войната, не е и на отделен човек. Паметник на скръбта. Например 'за мен стихотворението „Да се завърнеш в бащината къща“ (и поради личния ми живот) е стихотворение, което цял живот помня наизуст. А не понасям паметника на чаканата стария! По-добре направете паметник цяло едно сиропиталище! Направете паметник един дом за малолетни престъпници. Само това е паметник.

– *За вас грижата за човека е паметник?*

– Всички паметници са само реклама за нещо. Как само се лъжем: Мадара! Ние, българите! Американците, които до вчера не съществуват, имат един град Вашингтон, който е подигравка. Те късно почнаха да си измислят история. Започнаха със салханата в Чикаго.

– *Е, хайде сега... Небостъргачите им са впечатляващи. И те са паметници на времето.*

– А, такива паметници – да. Загова казвам за кланицата. И еркерите на Пловдив са паметници на времето. Но не на политически събития, защото те се превъзможват. Имало е и паметник на Гюро Михайлов в Пловдив, на най-големия идиот роден. Историческата памет е внедрена в къщите, в мисленето.

– *Хората обичат да строят в памет на нещо. Имаме дори чешми, строени по случай.*

– Но това не е паметник. Имаме грандиозен български архитект! Факир. Кольо Фичето. Да ахнеш. Ако е паметник, да е сиропиталище. Или да строим фонтани, защото са символи на водага. Да търсим големите символи на големите идеи! Дърветата, които растат и шумят. Водага. Ако мислехме така, София щеше да има фонтани. София е град без вода. Не разбираме смисъла на водага. Защо не е построена София на мястото на Панчарево? На

хълмовете край Искъра? Градината, цветята ... За мен те са паметник на нещо.

– Това не е паметник. Това е природа.

– Вижте колко е хубава английската идея за маковете. Там, където са загинали войниците, растат макове. Ние сме си известни простаци, все пресилваме с имена и имена. А след това ги махаме! Говоря за улиците.

– Какво искате? Да сме като в Америка, улиците ни да имат цифри?

– Не, разбира се. Няма да стигаме до такава крайност. Аз например бих кръстил улица „Кърниградска“ на името на Константин Спиров. Той е български учител. Учил е и ученика си Борис, бъдещия цар. Когато Константин Спиров изпитва Борис за четвърто отделение, присъствал и Фердинанд. Влязъл той и малкият Кирил и децата започнали да се смеят. Фердинанд ги хваща, за да ги накаже, да ги удари. Спиров става от мястото си – а бил голям мъж, два метра мъж – и издърпва от ръцете му децата, за да ги спаси. Присъствал и министър-председателят Иван Шишманов. „Как си позволявате, кой сте вие?“ – казва му Фердинанд. „Аз съм един български учител и не позволявам да се малтретираат деца – отговаря Спиров. – Особено когато са сирачета!“

– По някакъв начин трябва да помним събитията?

– Няма да е зле да извадим Библията от историята. Историята подлежи на оценка, историята е дело човешко, в повечето случаи е користолюбива. Ние трябва да се издигнем над користолюбието. Да запомним хората, които са се жертвали. Дори и да не знаех аз какво е лицето на Левски. Дори и да не знам какъв е смисълът на пирамидалната колона на неговия паметник.

– Навярно говорите за паметника на Васил Левски на лобното му място в София?

– Да, на мястото на бесило то славно. Ами ако бяха направили едно бесило? Паметникът на съветската армия показва войски, ходят хора, Альоши. Хайде, ако същия модел го направим за Левски – да турим там на мястото едно бесило, така, както го пишем: „О, бесило славно!“.

– Не, бесило не е приемливо. Естетически е шокиращо.

– Дори естетически е по-приемливо от формата на сегашния паметник. Най-добре да няма нищо.

– Вие искате да няма нищо освен едно бесило?

– Да, бесило. Защо не?

– *Защото е страшно нещо. Все едно да искате гилотината от Френската революция да стърчи в средата на Париж като паметник.*

– Че защо не? Нали искаме да сме реалисти? Войските, които вървят по барелефите на паметника на цар Освободител и на паметника на съветската армия, са успоредни на бесилото. Има и прецедент. За мен това е кръстът на Исус. В момента, когато се прекръствам, аз вече изразявам символа. Но и символите се променят. Защо Исус е велик за едни, когато се ражда – за католиците? А за други (за източното православие) е велик, когато се жертва? Големият празник у нас е Великден. А за католиците е Коледа.

– *Великден не е за смъртта, а за възкресението Христово.*

– Ама чакайте, той трябва да умре преди да възкръсне. Той умира при особени обстоятелства. Бог, който се жертва... Защо? Възкресението почти не е празник при католиците. По това с вас може да спорим до второ пришествие. Но символите, които днес има в българската действителност, за мен са онези трогателни жертви, мъките на дребните хорица. Аз бих направил паметник на тях! На общаря Свети Никола Софийски – да. Не – на паметници на кралете и царете.

– *Вдъхновява ви идеята за паметник, все пак?*

– Аз не знам какво значи вдъхновява. Не казвам той да представлява общаря. Говоря за местния човек, който е повече от човек. Който се е жертвал съзнателно.

– *Говорите с външение.*

– Развълнува ме една малка черква извън Хамбург. Издигната е в чест на светеца Дитер Бонхофер, самопожертвал се, за да спаси евреите. Мой приятел, Серджо де Кастро, е правил стъклописите. Те са черни и сиви. Ако направим паметник на духа, то да е на постиженията. Защо толкова много се гордеем с Мадара, който е повтарящ образ и на свети Георги, и на свети Димитър с копие? Защо да не направим един паметник на Крум, който пие вино от черепа на убит човек?

– *Споменавам укорно за Никифор.*

– Споменавам го. Че и сега сме пълни с примери от просташката история на XIX век... Или да вземем най-новото лице в Русия – Жириновски. Ами че той е като българин! Нищо повече не казва от това, което България разправя от Освобождението си насам. Или по Самуилово време. Колко народ можа да избие този човек! Една мъничка България е избила толкова много.

– Не виждам никакъв паралел с Жириновски и България.

– Аз не говоря за сегашна България. Какви са въздействията на този Жириновски? Той иска да възкреси „Велика Русия“. Ами нашият излаз на Бяло море? Всички тези големи исторически митове, че ние побеждаваме всички? И като стане на голям мащаб, какво от това, че някакви си 300 000 души българи щели да умрат, както загинаха във войните. Нека си загинат. Но сега става вече въпрос за ядрени оръжия. Такива хора ще изгърмят света. Жириновски не казва нищо повече от това, което ние казвахме. И ние сме се гордеели, като луди, с тези неща. А хората, които живеят, които работят, които се раждат? Има нещо повече: човечността, духовността, милосърдието.

– Милосърдието, като милост към ближния, към страдащите.

– Например в еврейската религия милостинята е задължителна. В исляма също го има. Ние забравяме това влияние на турците. То е много силно. Доколкото знам, милосърдието влиза у нас чрез турците, при еснафите. Та нали сирака го подпомага цялата махала. Има толкова много духовни рудници, които да се извеждат!

– С други думи, виждате и доброто влияние на турците върху нас?

– Да. Цял свят ги признава. Освен ние, диваците, и Жириновски. България си измисля един герой с лъв. Лъв в България, например, не се е виждал. По-скоро, вместо лъв, трябва да е маймунката от къщата на Кольо Фичето.

– Че защо не лъв? Лъвче са имали на юнашките си шапки борците ни. Ами Левски?

– Това е вина на XIX век, който обърква всичко. Това е нахалството на Левски. Дори нахалството да се казва Левски! В такъв случай аз ще почна да се казвам Петър Данте. Или Петър Шекспир.

– Защо Данте? Защо Шекспир?

– Ами това е, което цена. По мой ценоразпис. Аз ценя най-високо Данте и Шекспир. Какво е това Увалиев? Значи нищо, едно говедо. Впрочем това и значи – изпуснато на свобода говедо.

– Колко сте неправ. А защо не и Левски – безстрашният?

– Нареченото име психологически, подсъзнателно издава много неща. Избиването става в псевдонима: аз се чувствам Левски. Или да вземем Крали Марко. Е, а на Вазов, как се казва героят му – Кралича. Бойко Огнянов-Кралича. Как се казва бащата на Вазов? Марко. Защо

Соколов не се казва Кокошкарров? Защо Бойко не се казва Бойко Пепелов, а е Огнянов? Защото подсъзнателно, в себе си, той иска да им даде престиж. Навремето беше много весело, когато писателят Венцеслав Кръстев си измисли псевдонима Славчо Красински.

– Според вас защо Левски се нарича така?

– От саомнителност до безкрайност.

– Ами нали така са го нарекли други, защото е прекочил най-далеч, със скок на лъв?

– Те все лъвовете са гледали. Кой от Белград е ходил на сафари, за да ни каже как скача лъвът? Това са наивности.

– Защо търсите скрити тайни в името? Тези думи са думи на младост. Красиво е.

– Съгласен съм. Но защо да не извадим неисторическите събития, тези от рода на „Край Босфора шум се видя, ето Симеон пристига“. А никога не е пристигал!

– Пристигал е! Чак до стените.

– При всички тези неща има едно друго духовно богатство. Да си поставим тази духовна задача за само-

чувствие българско. Всички знаем, че Централна Азия е прамайка на всичко, което става после. България е като граничен пункт за това, което минава през България, за да отиде и се приеме от Запада. Да си намерим източници, да потърсим духовни източници.

– Искам да чуя едно предложение за паметник. Може би на учителя?

– За мен той е човек, който работи в името на достойнството. Името „Даскал“! Нека ми кажат за друг народ, вън от нашата така да се каже успоредна Европа, който да има такова ранно преклонение към учителя. Най-почтителната титла у нас е била винаги „Даскал“!

– Паметник, възвеличаващ учителя?

– Как ще го направим? Вие споменахте стена с имена. Много хубаво! Трябва да го намерим не единствено само в исторически значимото, и то не в най-бруталните му форми, както досега. Цялата българска история е построена по същия начин на мислене. Само с това са ни хранили. Ако се върнем към корените, ще видим, че все това са ни разправяли. Навремето са се биели за територия. На Жириновски моделите са същите: велика Русия.

– Да се върнем към вас. Над какво се трудите? Пишете ли?

– Каквото съм правил винаги през живота си. Разговарял съм най-много със себе си. Имал съм различни професии. От суета, от хитрост, от нуждата да преживея. Но съм имал нужда и от повече. Нямам намерение да оставам велики дела, защото знам, че не съм в състояние да ги направя. Даже не искам да имам гроб. Никакъв.

– *Завещавайте, че не искате да имате гроб?*

– Да. Не искам наследниците да имат грижата да се занимават с гроб. Гробът е задължение, с което не искам да тежа. Той е воденичен камък за бъдните поколения. Не е ли по-простичко да ме изгорят? Да сложат някъде една плочка с името ми?

– *Все едно къде? В България? По света?*

– Където е удобно някому. Например ще ви кажа, че видях някъде ето каква табелка от XIX век: „Мексиканците от Лондон почитат паметта на Симон Боливар“. Имам приятели, които могат да хвърлят урната в България. Точка.

– *Защо това изтриване, такова зачеркване на самия себе си?*

– Вижте, аз живея тук. От тези книги никой от близките ми не се интересува и няма да се интересува. Значи, когато умра, не искам да наговарям никого с нищо.

– *А близките ви?*

– Жена ми е англичанка, с душа хладнокръвна. За нея това е абсолютно нормално.

– *Има нещо много тъжно в това – човек без гроб.*

– Има, и то много. Тъжно, но само за книгите. А за понятията гроб – не. В момент на безнадеждност, някак си за себе си и за хората, искам да открия семето на надеждата. Аз съм живял мъчен живот. Психологически мъчно, иначе не. Безнадеждността например. Аз цели десетилетия съм живял с мисълта, че няма да ми стъпи кракът в България. Счупи се нещо, което е много естествено. И от това знам колко е важно човек да вярва. Каква е разликата на вярата от религията? Ти вярваш, въпреки че е абсурдно. Истинската вяра е, когато вярваш, защото е абсурдно. „Кредо куия абсурдум!“ Аз вярвах, че ще се върна в България именно защото беше абсурдно. Дребното ми човешко мозъче не виждаше начина на завръщането. Така е, когато нещата изглеждат много черни. Или метафората, че най-тъмно е, преди да се зазори. Не е ли задължение на всички стари хора (а аз съм много стар) да намерим не за себе си, а за другите, при всички идиотщини, които стават в България, при избобелието им, при безкрайностите им – да намерим някъде семето на вярването?

– Да се търси надеждата?

– Да, надеждага. Ще завърша на тази нотка. Ако бих могъл да послужа като пример, колкото и нахално да звучи, нека е като пример на надеждата. Или, ако искате, като отрицание на безнадеждността. Ето живота ми в едно изречение. Ако щете, било е някакво тъпо, шопско недообяснено отрицание на безнадеждността. Шопът вика: „Е па не се давам!“.

– От името на в. „Стандарт“ искам да ви благодаря за тази интересна и дълга наша беседа! Малко и поспорихме.

– Благодаря ви, че пък вие ми повдигнахте стандарта на разговора. С никого не съм говорил както с вас! Така трябва – да спорим. Че няма нищо по-страшно от единомислието. Трябва да е много скучно да си железопътна релса. Защото другата релса е паралелна на теб. Слава богу, че оптиката, от милост Божия, ти дава илюзията, че ще се съберат най-накрая. Добре че поспорихме. Така трябва.

Вестник „СТАНДАРТ“, 14 януари 1994 г.

УВИ, ВАЗОВ Е НАЙ-ГОЛЕМИЯТ БЪЛГАРСКИ ПОЕТ

– Виждам на масата ви разтворена стара книга от Боян Болгар.

– Случайно, защото ми е много мъчно, че Боян Болгар потъва в забрава. Струва ми се, че в България трябва да има паметник на вдовиците или на дъщерите на умрелите ни писатели, на умрелите певци. Те са, които пазят паметта им. Преди десетина години надълго ми писа жена, която не познавам – съпругата на певеца Мишо Попов. Разказваше ми за него, какви записи има от него. Когато няма близък човек в България, и то от културните среди, няма кой да напомня на новите поколения, че е имало един Боян Болгар. Дори сега, когато се възражда есето, а той според мен беше майстор на есето. Напоследък упорито чета Софронието. Пратиха ми го от София, едно

фотогишно издание. Тези редици от прекрасни, краснописни букви, слепени една за друга... Чета и виждам какъв великолепен човек е бил Софроний! В цели четири мои предавания по Би Би Си говоря като хипнотизиран за него.

– *Какво ви харесва от българската литература?*

– Трябва да съм предпазлив. Чел съм много малко. Кажи-речи половин век съм живял в чужбина. А ако кажа нещо, особено за белегтристиката, може да е прекалено лично. В България ще прозвучи невероятно капризно. Пък и мен ме е срам да го казвам. Ще се почувствам надменен глупак. Например за книгите на Димитър Талев. Или за „Осъдени души“ на Димов. Това са книги, които не приемам! Греша, но аз ги приемам като нещо остаряло. „Осъдени души“ възприемам като долнопробна екзотика, повърхностна, с минимално познание и разбиране на испанската култура. Просто на ръба на престъплението.

– *А „Тютюн“?*

– Жалък.

– *С една дума?*

– За мен – с една дума. Този род романи са като от XIX век. Да си чета Балзак по-добре.

– *Какво не ви харесва? Формата? Стила?*

– И съдържанието, и формата ми разпират за едно семейство. Аз не мога да чета и Голсуърти.

– *Е, добре, как възприемате тогава Емилиян Станев?*

– Като полудекоративен. Пише много добре за животните. Но не приемам „Крадецът на праскови“. Хайде де – темата на Ромео и Жулиета.

– *Тогава каква българска литература ви харесва?*

– Интересуват ме митовете. „Козият рог“ на Хайтов. Интересува ме неосъзнатият митологичен субстрат. Аз мога да сравнявам например „Козият рог“ с Вагнер. Въпросът е не за дълбочината, а за метода. Аз сравнявам Багряна с Хелиос. Силното влияние на Юнг, на колективното подсъзнание. Защото под привидния български дух аз виждам световната митология. Багряна е последната езическа поетеса. Имам отношение към тях. Към други – нямам.

– *Тогава Николай Лилиев и поезията му няма да приемете.*

– Приемам я абсолютно. Но говорехме за прозата. Стиховете са много по-свободни. Например за психологическата изтънченост на ловджийските разкази на Емилиан Станев. „Вълкадин говори с Бога“, да! За мен е фолклорна литература „Снаха“ на Караславов.

– *Какво казвате? Това е силна книга. „Татул“ е още по-силна книга!*

– Да. Силна книга. Но силата е в общочовешките корени. Докато в другите книги си остава описанието на една българска действителност, описание на нещо, което не ме улавя. Имам същото отношение и към италианската литература. Привличали са ме много по-известни поети – Иван Мирчев, Иван Хаджихристов. Старозагорските поети. Имам дълбоко уважение към Иван Вазов. Да, той е монументален! Но... Нека си послужи с пример. Попитали Жан Кокто кой е най-големият френски поет. Той отговорил: „Виктор Юго, уви“. Това е и моето отношение към Иван Вазов.

– *За мен това, което казвате, е интелектуално плезене.*

– Никак. Това е акт на безкрайно уважение.

– *Хайде да го наречем изказване на личен вкус.*

– Не чета романи. Предпочитам десет пъти да прочитам Достоевски. Аз съм много повтарен от разказвателната проза. Знаех Джеймс и Пруст от много рано. Кафка е невероятен! Той е дал наставления да му изгорят ръкописите. За щастие приятелят му Макс Брод ги запазва и го лъже, че ги е изгорил. Понякога отделни малки стихотворения и отделен разказ запълват живота ми, когато ги чета. Нека се върнем към моето общо възмущение. Много малки задачи си поставят писателите, господата от последните 50 години. Има много псевдостихотворения. Пишат лесните неща. По идеологически или други съображения. Аз съм петимен да харесам! Ако прочета нещо хубаво, ставам добър. Ако дойде дъщеря ми и съм токущо прочел от българските неща нещо, което е посегряло душницата ми, ще ѝ дам 5 лири харч-пара, да ги похарчи с приятелите си. Ставам човечен от прочетеното.

– *Виждам, че всичките стени на стаите ви са отрупани с картини. Обичувате ли с художници?*

– Преди всичко обичувам с картините. И нашите художници си поставят лесни задачи! Интересен ми е Никола Петров. Иван Милев. Или Владимир Димитров-Майстора. Хановите на Майстора са, които аз много харесвам, те нямат нищо общо с мупуните на момите му – те са фотографски лица.

– *По-скоро са като кюстендилските ябълки.*

– Ябълките му са нещо друго. Той преодолява преклонението пред човешкия лик, както то е преодоляно в иконите. За мен Майстора е много добър художник, но без култура. Аз не искам лицата му. Същото ми е отношението и към Светлин Русев. Мен ме интересуват фоновете му. Светлин Русев е човек, който превъзможва отражението. За мен картината трябва да бъде повече от това, което аз виждам. Особено след създаването на фотографията. Няма смисъл това, което се вижда. Не става дума да бъде направено към духа или направо към тялото.

– *Но виждам, че имате Репин.*

– Аз имам в къщата си Репин. Но целият реализъм е за изхвърляне. Купих си рисунката от Репин, защото там има едно бяло пространство, което е тръгнало нанякъде. Когато видях рисунката в галерията, казаха ми: „От някакъв руснак“. Не го знаех. Виждам, че ви харесва и разглеждате старата литография на древен българин от Поволжието. Купих я за 5 лири.

– *Четете ли български литературни списания или вестници?*

– Аз мъчно чета, с усилие чета българската чаршафна статия. Че докато влязат в материята с тази своя разтегнатост и нежелание да се прецени какво искат да кажат... Аз обаче имам високо мнение за българската литература,

защото съм израснал с нея. Винаги първо търся винаги у себе си, а не като вина на автора, ако не ми харесва.

– *Всеки ден ли сядате на масата да пишете?*

– Не. Когато трябва. Малко пиша.

– *Рамки ли си слагате? Случайни или нарочни?*

– Случайни. Но пиша, когато трябва да пиша. Така е било за всички неща, които съм писал – художествена критика, теория на зрителното общение. Но не да седна, че да кажа: „Сега ще напиша евангелието на Петър“. Никога не е било. Пиша в отговор на положението. Много хубаво казва някъде Ортега-и-Гасет какво значело „аз“: „Аз и моите обстоятелства“. Те правят това „аз“.

– *Е, добре. Смятате ли, че вашите обстоятелства са били щастливи?*

– О, да! Безкрайно щастливи. Родителите ме научават да чета на руски, език, на който и днес чета. Чета на италиански, френски, немски. Аз не съм излизал от България до 23-годишна възраст. И не ми е и минавало през ума. Но интересите ми бяха големи. Родителите ми са ме водили на опера. Понякога смущавам оперните познавачи, когато им казвам, че съм присъствал на тържествено панихидно представление на „Мадам Бътерфлай“, по случай смъртта

на Пучини! Това беше през 1924 година. Заведоха ме, бях малко дете. Аз помня певеца Петър Райчев. Значи хората са ми отворили някакви прозорци да надникна. Родителите ми дадоха ценоразписа на стойностите. Това не значи, че бях библиотечен плъх, гдето само четеш. Боже, какъв гамен и какво безобразно самотнително момче бях!

– *Какви други щастливи обстоятелства има в живота ви?*

– Щастливо обстоятелство е, че повечето хора, с които общувам, са хора за душата. Те се оказаха хора, които ми помогнаха да запълвам празноти. Не от желание да зная, а от желанието да изживявам пълно нещата. Това е щастие. И превеликата ти да е наистина като портокал! Но трябва семето да попадне на добра почва. Добре, семето е било посадено в България, попаднало е на добра почва. Моите изисквания са български, само че с чуждия мащаб. Връзката между културата на улицата и висшата философска култура е била най-естествената и най-продуктивната в мен. Едновременно можеш да се разправяш и с оперети, и с Хегел.

– *Помня, че сте писали песни, шлагери.*

– Те станаха шлагери. Всичко започна с това, че прежедах. Сега откриям някои мои стари преводи. От някои се срамувам, но някои ме вълнуват безкрайно. Съв-

сем забравени мои преводи от 1936 година. Превеждал съм Асен Разцветников, хора, които са ми харесвали. Или на Иван Хаджихристов „Бедният, наивен Дон Кихот...“ Превеждах тези стихове на френски и на италиански. Публикувах преводите си в седмичника „Ла парол бюлгар“. Преведох на италиански и „Жив е той, жив е“. Преведох на френски „Кървава песен“. Един от доволните, като Стоил Стоилов, ръководител на Кооперативния театър, ми каза: „Защо не ни напишеш текст?“. Искаха да го вмъкнат някъде като песничка. И аз, както си бяхме седнали, на коляно и по ритъма на прочетените чужди текстове чуждата песен (открадната, разбира се!) написах към нея други, свои думи. По-късно работехме с композитора Йосиф Цанков. Той беше човек с изключителна, невероятна способност да ражда мелодии! Просто мелодиите течаха от ръкавите му. Беше завършил право. Отначало, когато започнахме, той свиреше на пианото само с един пръст. Йосиф беше тогава на 22 години. И двамата пелтечихме нотите. После той вече напредна. Говоря за времето преди Втората световна война.

– *Но вие сътрудничите и на списание „Златорог“.*

– Това никак не ми пречеше да сътруднича и на „Златорог“. Владимир Василев откри мои писания във в. „Балкан“, в тях имало някакво друго отношение към театъра, тоест едно самоизмислено, семиотично тълкуване на знака и на смисъла. Че театърът трябва да общува веднага.

Думата, която се преобръща в гледка. Написах доста много неща, които той беше вече прочел. И ми каза: „Пишете ни и вие“. И аз написах. Разбира се, на 20 години да не съм бил някакъв критик? А стана естествено. Никога не ме е привличало да печатам книги. За мен важи едновременно дневката на преживелицата. Интересува ме свежестта на реакцията.

— *Остава загадка, че не се стремите да издавате свои книги.*

— Не. Една книга съм издал, защото там има демонстрации на метода. Това е.

— *Това е книгата ви за английския художник Търнър?*

— Търнър е свидетелят, когото призовавам, за да докажа, че по съвсем друг начин може да се гледа на живописа, защото само живописа няма граматика. Няма синтаксис, няма структура. Няма зрителна граматика. Музиката е абсолютно граматично конструирана. Пет ноти, които разигравате както си искате. Това нещо ми се въртеше в главата от 10-12 години. И го написах. Ако някой ден имам още една святна идея, пак ще я напиша.

— *Тази „святна идея“ ще има ли определена област?*

— Де да го зная.

— *Не ви ли измъчват въпроси, за които искате да пишете?*

— Не. Винаги съм отговарял на обстоятелствата. Интересите ми са били предизвикани от постиженията на много големи хора, но които не винаги проследяват, а понякога и затъмняват. С блясъка си и заслепяват! Аз прочетох преди няколко дни, доколкото мога да чета с речник (а не обичам да чета с речник), нещо, което мислех, че съм чел и дори зная наизуст: „Евгений Онегин“ ... Сега за мен това е съвсем друга книга. Няма нищо общо с книгата, която бях чел. И много малко общо с книгата, която Набоков великолепно е прочел посвоему. Ей тъй, за удоволствие четох.

— *Неочаквана среща с Александър Пушкин в Англия.*

— Имам доста руски книги. Хорага не бива да забравят, понеже е имало и ще има всевъзможни мрачни периоди в развитието, не бива да забравят културата на една страна. Голяма чест ще окажем на Сталин, ако му позволим да замъгли Манделщам. Аз си чета Манделщам с удоволствие. И „Шумът на времето“, и стиховете му. Интересува ме човекът, личността. А никога не съм могъл да се разбера с Маяковски. Макар че хората са казвали, че по предизвикателство, по хулиганщина, трябва непременно, като по Закон Божи, най-близък да ми е Маяковски. Никога!

– Значи ли, че футуристите не са ви близки?

– Няма руски футурист. Аз имах голямата чест да бъда близък до лудия футурист Маринети. Футуристите са ми много близки, но истинските, а не провинциално фалшивите руски футуристи. Или тази глупава, идиотска дефиниция „кубофутуристи“, което само в едно Горно Бучино може хората да са го измислили, защото няма измерение. Футуризмът се явява в борбата срещу изобилието на култура. В джунглата от монументални сгради. В Русия няма и следа от такова нещо. Имитиран футуризм.

– И руският футуризм е протест.

– Срещу какво протестират?

– Не само е художествен протест за разрушаване на образа, но е и политически протест. Протест срещу всичко: отрицание на културното наследство, преклонение пред техниката. В една нощ боядисват дърветата червени.

– Дърветата са били боядисвани червени още от френските импресионисти. Това е провинциализмът на успоредната Европа, която иска да догонва някакъв Запад, вместо човек да си върви естествено. Кого догонва Лесков? Те го гонят. Ама има да дращят безуспешно.

– Примерът ви е от друго време.

– Понятието време? Времето е измислица. Времето е наситеността на преживелицата. Ние нямаме XVI век, XVII век, XVIII век. Когато казвате XVII-XVIII век, не сте казали нищо от културно гледище за нас.

– Такава е историческата ни съдба. Заличиха ни за периоди от време.

– Да, ние сме други. През тези периоди ние сме много интересни мутанти.

– Какво искате да кажете с мутанти?

– Биологичното нещо в еволюцията, когато от един вид минава в друг. Рибата може да живее на сухо, изгубва си перките и т.н.

– Не разбирам връзката с нас.

– Каква е връзката между гущера и динозавъра? Приличат си.

– Е, какво искате да кажете, че това сме ние? При тази мутация динозавърчета ли сме, или гущерчета?

– Мутантите не са нито едното, нито другото, а са двете едновременно. Мутаре – значи да се променяш. Ние сме и двете явления едновременно. Например, да вземем българския стил на живот: миндерите, софрата...

– *Чакайте, това е само опашката на гушчето. Винаги са тук, у нас.*

– Но в един момент се явява маса в средата на стаята. Няма го миндерът. Идва канапето. Съпоставят се двете взети назаем категории от Запада. Докато ние имаме нашите си категории. През XVIII век цял свят знае Жан-Жак Русо. Колко е интересен, че заговаря за човека, за нищожността, за болките, за стомаха. Дребното човече, което го е страх, не му издържат нервите. Излиза личността. Винаги чужденците са се интересували, когато съм им разправял за развитието на българската музика, която гледа към Изток. Затова си играя с понятието успоредна Европа. Ние не сме Азия. Ние, Румъния, Полша. Тези народи са макрокултурни единици със свое виждане. Раздробяването е измислица на XIX век.

– *Нашият път се дължи на откъсването ни от Европа за дълги векове.*

– Ами Испания не е ли? Ние сме си измислили един мит и го поддържаме. Испания е много по-откъсната от

Европа. Ние искаме в XIX век да заприличаме на хора, които са живели преди, при други обстоятелства. Испанците не се срамуват, че половината им език не е испански, а е арабски. В цялото им мислене, колкото и да са безумно католици, е алхамбра, символ на мюсюлманския рай. Зеленина, вода, всички неща за номадите на пустинята. Испанците ги приемат, испанците приемат даже българския богомилзъм.

– *Трагичното е, че нас ни няма за дълги периоди. И сме, и ни няма.*

– Точно го казахте! Ние сме си там, но може би с езикова бариера. А религиозната бариера е другата.

– *Исторически тъжно е, че ни няма. Това не може да не остави следи.*

– Няма я и Русия. За дълго време я няма. Русия не се сеща, че има християнство за дълги години. Цели девет века им трябва да се сетят какво става по света.

– *Русия се спасява поради гигантското си пространство. Забелязват ги заради тази география.*

– И да, и не. Че защо трябва да ни забелязват нас? Кого сме забелязали ние? Аз си имам самочувствието, из-

вестни културни корени, които са успоредни, паралелни на тези на Запада по простата причина, че сме резултат на същата култура, на гръко-юдейската култура, на християнството. Възприемаме го не по наша заслуга, а защото сме „хинтерланд“ на голям център като Константинопол, Византия. Може да ни запишат в „Гинес“, книгата за рекордите, че ние сме първата държава, която има владетел (в древно време) с висше образование! Шарлеман* е неграмотен. Цар Симеон е учил в Магнаурската школа, а човек знае на какво са го учили там... Поглъщаме едно, изхвърляме друго.

– *Има и известно ускорено развитие от жаждата да сме част от Европа.*

– Да, вярно е! От необходимостта до голямата степен на принудата. И от желанието да се възползваме от стопанските облаги, които ни дава западно-европейското развитие. И от духовните облаги, които западното спокойно мислене би ни дало. У нас Гьоте „не пее“. Поради огромното му ренесансово равновесие. Ние се хвърляме на Шилер. Гьоте е кръгло неизвестен в България. Ние си избираме какво да вземем. Нашето невежество е в мистичния момент на балканската култура, исихазма, преодоряването на думата, мълчаливата молитва. Общението с Бога, който става нещо друго. Просто забравяме. Забравяме.

* Има предвид Карл I (или Велики), който не е знаел да пише и чете – бил е неграмотен. Б. а.

вяме, че патриарх Евтимий е бил такъв. И Иван Рилски е бил такъв. Излизаме от XIX век и се моделираме със стойностите на XIX век. Не сме чак толкова по-диви. Като казвам „не сме“, говорим за някаква фикция. Не говорим за определена група хора.

Вестник „СТАНДАРТ“, 15 януари 1994 г.

„Троицата Вяр, Надежда, Любов е най-необходима за България“

– Винаги, когато ви идвам на гости, се хвърлям първо да разглеждам колекцията ви от картички с изгледи от България. Те са прекрасни.

– Ето, разгледайте първите картички. Това е изглед от Родопите, изпратен с пощенски печат от 14 юли 1898 година. Ето и картичка с портрета на англичанина Баучър, Драгалевския манастир, Софийския пазар. Изгледи от стара Хисаря, Дупница... Тази градина в Пловдив е вече махната, за да построят хотел „Тримонциум“. Мога да ви покажа един хотел „Лондон“ във Варна.

– Цялата панорама на стара България в картички. Картина, която задържа миналото. Повече е от хоби.

– Започнах да събирам картичките от куриоз, нямаш друга работа. Ето ви как е изглеждал някогашният „Юнион палас“. Или старата софийска улица „Мария Луиза“. При това всички картички съм ги купувал тук, на Запад. Дори и тях купувах за самочувствие. Че принадежим на едно общо понятие и че нашият живот има право да бъде преценяван и оценяван съобразно с неговите ритми, собствените си заложби. За някаква колективна памет, за която говори Юнг, че се носи там. Просто да не се чувствам по-див от другите.

– Виждам, че имате много книги по философия. Заема ли ви философията като наука?

– Да. Този интерес започна от училище. Отдавна. Ботрил се е с пубертета ми. Че който е философ на 15 години, той има много здраве. След туй се канализира в Италия. Там открих, че понеже вече съм завършил висше образование, то в Италия ще ми се признаят няколко семестъра. И моя милост, от келешлък, както би казала баба ми, завърших и философия в Рим.

– Навярно забелязвате, че у нас пишат много млади хора дълги-предълги статии на философска тема.

– Пак по мерника, че си поставят минимални задачи. Понеже са понаучили нещичко, мислят, че са постигнали всичко. Повтарят случайно понаученото от последните

парижки моди: Фуко, Дерида, които в България остават клонки без дънер. Философията ме интересува до такава степен, доколкото ми е ясно, че не знаем да мислим. Никой не ни е научил как да се мисли, какво значи да мислиш, да преустроиш всичките си преживелици съобразно известни стандарти, известни модели. Затова философията у мене не е отклонена от живота. Философията е свързана с живота ми. Свързана е с богогърсачеството. Защо човек мисли за Бог? Защо човек преодолява животинския си инстинкт за самосъхранение?

— *Как си обяснявате, че у нас няма философи или философска школа. Аз харесвам двете книги на блестящия наш млад философ Янко Янев, но той нелепо загива при бомбардировките в Германия.*

— България има философи, които проправят пътя. Че българинът е бил годен да мисли философски, даже за науката, знаем го от д-р Петър Берон. Той идва тук, в Лондон, за да докладва пред Кралското научно общество за своята Панепистема, за всецялостното познание на света. А ние го знаем само от „Рибния буквар“. Този човек има своя огромна теория. Той също мисли философски. И Софроний Врачански мисли философски, в рамките на християнската философия. Така, както може да мисли ре-визионистът Лок. Мисленето на Адорно или Маркузе, които са марксиста, но които по своему тълкуват марксизма... Философия е богомилството. Аз далеч не приемам,

че в България няма философия. България гъмжи, гъмжи. Но тя посвоему се проявява. Понякога като религия.

— *Но вие разширявате философията до най-широко, най-всеобхватно понятие.*

— Само едно понятие има. Не сме измисляли нови теории, но не е и необходимо да сме ги измисляли. Много е мъчно да се философства на език, който в граматиката си няма инфинитивна форма – върховната абстракция. Ние не може да кажем абстрактното, няма израз на инфинитивното мислене. В България е имало голям интерес към онава, което е чергата, по която трябва философията да върви. Много хора са допринесли за разведвяването на българските хоризонти. Всеки човек е философ, който не знае, че е философ.

— *Младите философи у нас също търсят.*

— Те повтарят това, което навремето е правил д-р Кръстьо Кръстев, който учи експерименталната психология, която тогава е последната мода. Защото XIX век мисли, че е разрешил всички причинни връзки.

— *Необходимо е да сме обърнати към Европа и да сме всеядни.*

– Ние се и отблъскваме от Европа. Не искахме да ставаме европейци, искахме да ставаме византийци. Защото и това е огромна култура. Елинизмът е огромна култура. Да предположим сценарий: когаго България се покръства, решава да стане католическа. По-късно хит-ростта на католическата догма с униатството е, че иска хем вълкът да е сит, хем и агнето да е цяло. Вие ще си запазите каквото искате от вашето, но ще си приемиете и нашето. А ако България беше станала католическа, сега щеше да прилича на Хърватско.

– *Но там е смесица от много ветрове. Сараево е с голямо турско население.*

– Сараево беше идеалното място на Европа. Пример на Европа. Връщаше се към XVIII век, когато държавите нямат настъргвен национализъм. Остатък от XVIII век, изгърсак от хуманизма на епохата на Просвещението. Евреи, мюсюлмани, православни, католици съществуват заедно.

– *Наистина, колко много ветрове, събрани заедно!*

– Идеално! Европа има да дращи поне 150 години, за да стигне до Сараево.

– *Как гледате на сегашните трагични събития там, до вратата ни?*

– Мъчително. Това е и моя врага. Аз съм българин, следователно съм балканец. Аз съм балканец, следователно съм европеец. Това е като трикрачният скок на атлетите. Скок от три крачки. Че там сега се настървяват смесиците от народи, не пречи в един момент да намерим толерантността. И нещо друго, по-голямо! Мюсюлманството беше там много особено, много напредничаво, по-напредничаво даже от най-напредничавия мюсюлманин Кемал Атаюрк, който махна фереджетата. Допреди 5 години министърът на културата в Босна беше жена. Бях там, защото бях свързан с няколко международни прояви, с биеналета на изкуствата. Бях председател на жури. Дълбоко вярвам, че един ден ще се намери път. Както са намерили път след много кланета и англичаните, и французите. Ще се съберат народите под някаква форма. Господ знае каква ще бъде. Всички балкански народи, които принадлежат към успоредна Европа.

– *Вие мечтаете, след войните, да дойде времето на разбирателството на Балканите?*

– Цял живот! Някак си. Какво е Англия? Обединено кралство. Трепали са се с шотландците, проливали са и те кръв за национални възжеления и идеали. Или Франция. Колко са се били бурбонците срещу провансалците. Името на Франция е немско! Германия е федерална република. Италия не съществува, тя е измислена през XIX век. Ламартин казва, че Италия е географско понятие. И

езиково не се разбират. А са успели! Не че са го търсили. Историята, потокът на историята ги е накарал. У нас не е вървяло така.

– Как гледате на очевидната дори за очите американска канизация на градовете ни? Надписи, американски сленг в говора ни?

– Винаги има една хегемония, нечие господство. Някога по Дунава дойде една комбинация от френско-австрийско влияние. И проникна. Софийският университет е парижка сграда.

– Не говоря за високи примери на влияние и култура. Не за желано приобщаване.

– Да. Мен ме изненадва например колко много се „мениджърваме“! Чуждиците са много показателни за чуждото присъствие в една страна. Така дойде и руското влияние, макар че имаме общи езикови корени. Но никой не може да го спре.

– Но може да му се окаже съпротива.

– О, да. Малките американски републики му оказват съпротива чрез неграмотността си. Теорията, че не бива да се огромотяваме, за да запазим националната си самостойност, е вярна. На 200 километра от столицата на

Федералната република Мексико хората не знаят даже и испански, след 5 века! Което озадачава света. Но хич не ме изненадва, защото и ние след пет века не сме много знаели турски. Хората си създават защитни сили.

– *Иронията е, че някои отделни думи на турския език дават една колоритност на езика ни. И до ден днешен някои турски понятия са по-точни, или пък ние ги нямаме.*

– Ние може да им намерим идиоматичната система. Но ако се приеме, че е присъствие, при това надмощие не политическо, а присъствие по точност на израза? Защо не? Думата „трещкот“ влиза в българския език, при това в момент, когато се мразят жестоко англо-френците поради Версайските договори. Дума от униформата на врага! („Трещ“ – окоп, „кот“ – палто). А преди това се е казвало у нас „мушама“! А тя е турска дума. Естествени думи, дошли чрез бита. Не може да се бориш с езика. Аз като казвам, че езикът ме говори, а не че аз говоря езика, е не само поради асоциациите звукови, които пораждат една дума или римите, или каквото и да било. А по простата причина, че те така се наслояват.

– Проф. Балан навремето се е опитвал да се пребори не с едни определени чуждици, а с всички до една в езика ни. Създава свой измислен речник. Гардероба нарича дреиник. А не стана. Никой не заговори така.

– Не, не стана. Много хора са се опитвали. Вазов използва думата „паровоз“ в „Казаларската царица“, вмести влак. Казваме „влак“, „трен“ – от френския превод на влача (трене). Влак е пак пряк превод на влачене. Както и параход. Или думата гемия, но тя едва ли е турска, а е арабска. Това е естествената сила на езика. Защо например оппада падежната форма, която министерството на външните работи използва до 1930 г. с обръщението „Господину министру“, като знак на високо почитание и култура? Я да вземем английската дума „пейнкилър“, която значи лекарство, убиващо болката. Тя става на турски „пенкилер“ и вече има смисъл за всичко, че може да върши всичко. Чисто английска дума минава през Турция и идва у нас. Или думата „мениджър“, чета я за първи път в българския печат и като знам сходни по звук думи (като сатър, катър), прочитам я с ударение на последната сричка. И се чудя каква е пък тази турска дума, гдето я не зная? Това са забавни зарази.

– *Сега е пълно с абсурдни и смехотворни примери.*

– Ще ви дам един весел пример с мен. Неотдавна закъснях за запис в Би Би Си. Извиних се на една млада дама, а тя извика: „Ама моля ви се, не се тревожете. Вие сте стар!“ Аз гледам ли, гледам – че съм стар, стар съм, ама никой не ми го е казал така направо. Оказа се, че е комплимент.

– *Разбирам. Тя е имала предвид, че сте... звезда! На английски „стар“ значи звезда. Но не е ли същото с компютърния език? Компютърът въведе думи мутанти: мишка, софтуер, силикон. Нямаат превод. Но има турски думи, които останали. Като „кьоше“ за въгл.*

– Да, кьоше остана. Но я ми кажете кой знае какво значи на български „кьор сокак“? Много определено попитие за улица. Сляпа улица, задънена улица. Аз напимер си пазя старата пишеща машина с Ъ-широко, защото я харесвам и използвам. В България не я печатат, вече няма буква Ъ-широко.

– *Кажете ми, всяко едно ваше завръщане в България сега навярно е среща със стари приятели, с познати?*

– Да. Много възнуващо е. Не сме същите. Още Пирандело е казал, че всеки от нас е един, никой и сто хиляди. Личности в множествено число. Промяната на хората. Какво значи тази промяна, Господ знае. Но са други. И аз съм друг.

– *Какво ви сближава тогава?*

– Спомените. Че сме били заедно. Не знам, ако бях останал в България, щях ли да бъда същият? Нямах ли да преодолеем нещо от моите недостатъци? Нямах ли някои мънички качества да се понадуят? Остава близостта на

спомена. Остава и нещо друго. С покойния Любчо Тенев обичахме да си казваме: „А можехме!...“ Тоест можехме и други да сме. Друго да сме направили. Можехме. И ни сближава въображаемият неизживян живот.

– *Дружите ли с млади хора?*

– Сега много малко. Никога толкова малко хора не са ме търсили. Малко хора ми пращат сега книги. Това ме радва. Което значи, че не съм останал единственият, от когото може да се чуе независимо, алтернативно мнение. Хората нямат нужда вече от мен, от човек, който е като тях, но мозъкът му е малко ей така, накриво. В България има достатъчно свобода и достатъчно хора, за да се чуят две или три мнения. Идват хора тук да специализират, да кажем в Оксфорд. Не ме търсят. Следователно те нямат нужда от мен. Аз ставам безполезен.

– *Спомням си, когато за първи път се срещнахме и запознахме тук, в Лондон. Много отдавна, някъде през 1962 година. Дойдохте у нас, вкъщи, да се видите с гостата ми Светослав Минков. Тази среща ме силно впечатли. Впечатли ме вашата естественост.*

– Причината за това беше присъствието на Светослав Минков, с когото съм раснал. Това присъствие беше ключът, както при музикалната фраза. Този ключ ми говори: „Я не се превземай. Бъди си, какъвто си“. Какво значи в

края на краищата цивилизация? Да знаеш кое от лицата си да извадиш на показ.

– *Дойдохте с лицето на Петър Увалиев, братовчедът на Светослав Минков?*

– Георги Джагаров например описа много хубаво нашата среща в Лондон. Моят спомен е същият. Аз с всекиго намирам общ език. И той остана поразен от това нещо. Нито той ме агитира, нито аз го агитирам. Говорим си. Говорим за пиесата му „Прокурорът“. За хора си говорим. Говорим за това, което е писал, аз бях му чел стиховете. И изпихме с гостите 12 бутилки вино.

– *Щастлив ли сте?*

– Не. Но никога не съм си поставял този въпрос. Не вярвам и да съм бил някога щастлив. Никой не вярва да може да е истински щастлив. Защото винаги липсва нещо. Ако нямах това отрицание към безнадеждността, сега щях да съм много отчаян от това, което става в България. Всичко е каша.

– *Емиграцията, навярно, е заячила характера ви.*

– В чужбина бях задължен да съм безкраен егоист. Аз бях едно човече, попаднало тук, в Англия. В България живеех като в просънница. Всичко ми е било много лесно.

Тук трудното е, че не си в живота. Имам ненавист към власт. Не исках и чиновничество. Недейте да забравяте, че аз съм един от първите, който емигрира. Софроний Врачански казва: „Времето не е нито лошо, нито добро. Ние сме лошите или добрите. Ако ние намерим начин да бъдем добри, и времето ще стане добро“.

– *Наближава двехилядната година. След шест години. Ръка да подадем и ще я докоснем.*

– Именно при това положение най-необходимото за България е Вяра, Надежда и Любов. Те са събрани заедно. Тази троица за мен е истината и на живота, и на християнството. Не говоря за вярата в Бога, а за вярването. Вярвам в надеждата! Хората да не странят от нея. Тази троица е за ежедневна употреба.

– *Благодаря ви за щедрото време, което ни подарихте. Благодаря за дългите часове на разговори. Дано думите ви „Вярвам в надеждата!“ да намерят отклик в душите на всички ни.*

Вестник „СТАНДАРТ“, 16 януари 1994 г.

И ОЩЕ МАЛКО ОТ ПЕТЪР УВАЛИЕВ

ПОХВАЛНО СЛОВО ЗА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Простете ми. Пръв аз съзнавам, и признавам, че съм донякъде натрапник в този дом на духа, закрилял и окрилял рой мислители, ревнители за културния възход на България – странна страна, в която ръст и възраст, крепка духовност и крехка държавност не се съвпадат и така озадачават стъписаните чужденци, че те просто не проумяват с какъв аршин да мерят нашата мйра.

Но кой съм аз да си въобразявам, че очилатото ми късогледство ще види по-далече от вгренчения им поглед? Българското не ми е занаят, то ми е инаг. Но точно поради това упорство цял живот съм гледал на България от упор, па било то понявга и с укор. Така е било в софийската ми младост, така е и в лондонската ми самост.

Затова ви моля да вярвате, че не заговарям в пристъп на най-всекидневно, неоправдано и необуздано самомнение, което никне под път и над път и е толкова жилаво, че

дори и на камък вирее. Изправям се тук с някакъв особен примес от смирение и задоволство – отлика на длъжник, комуто честта да бъде сред вас позволява да се отплати поне малко от малко за най-много и най-милото, което род и родители са ми дали: езика, на който ви говоря. Защото не аз говоря езика, на който сега ви говоря, а езикът, на който сега ви говоря, ме говори!

Тази усукана игрословица не е трикратен словесен смъртен скок, зрелищно филологическо потомче на няващото постижение на Лазар Добрич – главозамайващо, но все пак църково. Вярно е, че хитрините на неуките на уки край нямат. Но не по-малко вярно е, че тази предизвикателна прогласа на предимството на езика ствол пред мисълта вейка е честен стремеж на обичайно самодоволения разсъдък да прекоси самоналожените си граници, за да признае и правата на отвъдразсъдъчното и едва ли не да насили съзнанието да изповяда, че подсъзнанието му е рода.

А и това подсъзнание, което постоянно подозираме, а рядко прозираме, и то самото е устроено като своеобразен език, който търпеливо очаква да бъде проговорен, за да стане достойние на все по-разведреното и затова все по-отзивчиво съзнание.

И българският говор се зачева като предговор, после прераства в отчетлив преговор със слушателя и най-сетне се установява като договор и едва ли не като заговор с онзи, който е посветен в паролата на неговите потайнос-

ти. И тогава, вдъхновено и проникновено, из пашкула на езика излита пеперудата на мисълта.

Това преображение повлича крак. Друго чудо очаква българския род, домашно и вселенско: чуто се превръща във видимо, звукът става знак. Букви хукват през страниците, духовни бранници, които напредват в строен строй и провалят прокобата на времето, брава на всяка забрава. Така се ражда книгата – паметник на паметта.

А ето че ние, нехайни наследници на този победоносен поход от минало към бъдеще, почти не си даваме сметка за него и дори не се вълнуваме, че тук, сега, сме окръжени от величави хартиени тухли, с които се гради вечността, която е българска, защото ваши и мои са буквите, в които тя е възплътена.

А всяка книга, която се издава, ни издава тайната на тази вечност: тя е вечност на езика, който никога не се застоява и с един и същи дъх ни отграничава от другите и ни приобщава към другите.

Това е така, защото отекне ли гласът ни, той от само себе си се наглася към желания отглас на онзи, който го слуша. С тази нагласка езикът така се урежда и подрежда, че повежда слушателя послушник към благодатта на съмислието, а запраща непослушника в мъртвилото на без-мислието и без-смислието. И *Философският трактат* в Симеоновия сборник, и *Шестодневът* на Йоан Екзарх са преноси от подсъзнанието до съзнанието още преди да бъдат приноси към езикознанието. Още навремето нашите предци са прозрели, че който назовава, па

било то и вещественото, той призовава същественото, което прави човека човек.

И защо един техен невзрачен потомък да не се съблязни да покаже, че е научил някоя и друга тежка дума, и да каже, че щом на старогръцки мета значи и „отвъд“, очовете от езика човек може да бъде наречен мета-човек, ченият на Отвъдното? И грях да ни е на душата, че днес ние само преживяме онова прозрение, което прародителите ни са преживели и преживявали: езикът е отвор на съществуването към същественото.

Загова не е ли чинно и редно, поне за изкупление грехов, да се запитаме какво точно значи за този мета-човек да говори български? То значи: да осъществяваш най-своето си. Езикът, който ни говори, е глас на тази наша съдбовна същественост.

И нека ми простят многоуките филолози, които са изучили от игла до конец где-що има да се научи за езика, обект на познанието. Аз съм само словоохотлив самоук, за когото самият език е субект на особено по знание, което се отнася към знанието, както по-доброто надвишава доброто.

Меракът по това по знание ме увлича и повлича и превръща в иманяр самец, тръгнал да се рови из езиковите ни подмоли, припърван от налудничавата надежда, че може пък да му се случи в тъмна доба да изрови нашенско съкровище, зарито някъде по мъгловитата бразда от моето ограничено съзнание до българското неограничено подсъзнание: от Стефан Младенов до Карл Густав Юнг,

побратимени в еднаква посмъртна почит. И така тихо-мълком аз крача ли, крача все по синора на това двулико единство, може би защото на езиковия мета-човек, който се замисля, е писано да обмисля и премисля все една и съща темелна мисъл.

И навярно загова като бедния, наивен Дон Кихот, който мечтал за подвиг цял живот, че дори вятърните мелници му се сторили кралимарковски исполини, и на мене май се е сторило, че и самият *Философски трактат* в Симеоновия сборник е донякъде своеобразен иманярски докладен дневник, който изважда на бял свят заровени дотогава скъпоценни философски означения и определения – какво е например същност и какво е естество. Мислил е езикът ни и още мисли, макар и който драговолюму се отдава, често да се озадачава. Който си заговори, невинаги е готов веднага да си отговори.

Но макар и тромав, този отговор го спуска до дълбината на дълбините: до прозрението не че човек е такъв или онакъв, а просто че е.

Друга такава иманярска находка е смисълът, скътан в звука. И който се е зарекъл да слуша езика, той понявга чува чудеса. Например: безобразният, безизразният звук „Ът“, орисан да остане навеки глухоням в романските езици, изригва със страшна сила – и то не у друг, а у най-изтънчения, най-паяжинено изнежения Николай Лилиев: *На страшен съд вървят тъли. А в мощна гръд там мрът мечти. Не сти – кити Градът*. Ът, ът, ът, ът. Не е ли този гроمول ек от конски тропот, който може би кън-

тял е из крайдунавските равнини? Ние сме го забравили. Езикът го помни.

В лабиринта на тази потомствена езикова памет, стигнала един Бог знае как до прековременния слух на поети прорицатели, дебне потулен и друг самопродвижен, ритмичен и метричен подтик, който изгласква изпосталения потребително-осведомителен брътвеш на всекидневиего ни:

С враг врагувам – мяра според мяра.

С благ благувам – вяра зарад вяра.

Като пициите двери на олтара на Свети Йоан Кръстител в Арбанаси, набъбнали от златогрейни резби, тържествено се разтваря този симетричен изказ. Изведнъж тази правна обрядна съразмерност, осъществена сякаш по образ и подобие на двукрили митични мостове, в които уста-майстори са вграждали най-милото си, неочаквано се разтърсва, разсечена от незапаен вик и повик, без следа от последователността, предписана от какъвто и да било логичен канон:

*Леле моя
сабя халосия!
Море люта
одринска ракия!*

Избуял в първичната си подсъзнателна стихия, езикът се е отгърсил от игото на опитомената граматика и е лумнал напук на благовъзпитаната логика. Пред този вулканичен взрив е безсилно дори и най-взискателното лабораторно раздвоение на езика на знак и значение. Тук знакът се самоозначава. Съдържанието се самосъдържа. Формата се самооформя. И при все това съдържанието се съдържа във формата и формата се дооформя в съдържанието.

С тази категориална ерес нашият размирен език би смутил не един окъснъл позитивист. Но затова пък би възхитил подранилия Хайдегер, който обича да чопли думите, за да сцеежда из тях смислов сок, сгъстен в отделни срички или разместени ударения. За най-далновидния съвременен рентгенолог на езика би било радост велика да се наслади на познавателната ценност на познание и по знание, завет и завет, лек и лек. Най-вече за него би могло да се повтори казаното отколе за Симеон: „Той извади на показ мислите, скътани в дълбочината на трудно прозримите книги“.

А да извадиш наяве, значи да осветиш повърхността различие, което не противоречи на дълбинното единоречие на езика – да възкресиш стародавната аллотрион фос – загадъчното сияние на Другото, което озарява Същото. А това е така, защото дори и строгият рационалист Лайбниц, ако би заговорил на езика, който сега ви говоря, положително би казал: „Език е онова, поради което съществува нещо, а не нищо“.

Но къде се таи това нещо, без което всичко би било нищо? Не в съсухрените речници и още по-малко в заимствани чуждици етикети, лепнати на празни буркани. То е в самите нас.

И ако е така, къде сме ние? Ние сме в единственото си езиково месторождение. А где е то? – тревожно пита Яворов и покъртително си отговаря:

Но що си ти? Земя ли в някои предели?

Пръстта на моя дол, на она хълм,

*еднакво мрътва в зной, под дъжд и гръм,
която днес един – друг утре ще насели?*

...

Не, ти си в мене – ти, родино моя!

И аз те имам: радостта е скръб...

Скръб е, защото ние вседен усещаме, че около нас все повече се разраства гибелна езикова пустиня. Преди век и повече Ницше бе предугадил угрозата от такава грозна духовна суша. И затова сега посред горди книги, които не търпят вериги, из едно гърло бликват два гласа – неговото негодувание и нашето порицание:

Проклет да е онзи, който полива пустинята!

*Слово, произнесено на тържество в аугата на
СУ „Свети Климент Охридски“ на 24.05.1995 г.*

Из „Търнър: Структурен разрез“

Страдата е нова и днешна, картините в нея са стари и утрешни – това е последният парадокс в следсмъртното битие на Търнър, задгробно отражение на парадоксалния му живот и още по-парадоксалната му личност: приспобенец и бунтар, скъперник и пройдоха, безсрамен подражател и безстрашен обновител, свой собствен двойник, който като Рилке би могъл да си каже: „Ти си вторият в моята единна самота“. И някъде из този водовърт от противоречия, който е и творческото кръвотечение на Търнър, бликва една стихийна живопис, все още неумерена век и половина след като е била сътворена, все още – а може би и завинаги – непостижима и необяснима.

Безброй са критиците, които са се опитвали да се прегобрат с нея. Даже и аз преди десетина години се прегобрах и написах цяла книга за Търнър, която черпеше вода от девет кладенци: философски, научни, поетични, семи-

отични, психоаналитични и какви ли още не. Големи хора ми направиха честта да кажат по някоя добра дума за нея: Роман Якобсон, Клод Леви-Строс, Джулио Карло Арган. Но въпреки това самохвалство, трябва да си призная, че просто не знам как да обясня ясно и недвусмислено каква точно е тази невероятна живопис на Търнър. В дързък унес тя се втурва из пределните простори на живописиста, до които четка човешка не се е докосвала. Напразно думите се напрягат да я догонят. Смразени от речникови принуди, скопени от разговорни заблуди, те се задъхват, запъват се, препъват се и най-сетне безпомощно грохват. Погледът побеждава понятието.

Но не всички продавачи на дребно на дребни думи признават, че са безсилни. За да прикрият това безсилие, по-честолубивите измежду тях прибегват до жилото на иронията. Така един насила духовит критик пише в 1846 година: „Всичко у Търнър е безформена пустош. Неговите пейзажи са портрети на нищото – и паразително му приличат“. Критиката усойница е била убедена, че отровното ѝ езиче с едно изсъскване ще умътви художника. А ето че днес точно тази жлъч вдъхва нов живот в най-загладъчните картини на Търнър: ироничното попълзновение се превръща в логично откровение.

След задълбочените прозрения на философите Сартр и Хайдегер, днес по-лесно разбираме, че глаголет „да рисуаш“ не налага непременно пряко допълнение. Да рисуаш не значи непременно и неизбежно да рисуаш нещо. Да рисуаш значи да рисуаш – и толкова. Така по-

стъпва Търнър – и затова картините му биват заклеямени като „портрети на нищото“. Но точно в това нищо е неговото величие.

Кой знае дали това насилствено стъпено и затова неизбежно съсухрено обяснение е достатъчно убедително. Навярно отново е необходимо да подканим бистрия поглед да помогне на замъглените понятия. Вярвам, че всичко ще се поразясни, ако безоките ми слушателите си припомнят фоновете на някои от последните големи платна на Светлин Русев, излагани в Есенния салон в Париж. Не става дума за конкретно означени гледки, като „Хълмите“ от 1977 г. или „Цъфнало дърво“ от 1973 г. Десет години по-късно всички такива предметни указания изчезват. Фонът се превръща в безмерна багрена площ. Тя е онова прословутото „нищо“, чиято тайна пръв открива Търнър – открива я и пръв изписва само този простор, който може да е небе, космос, вечност.

И съвременниците на Търнър, и днешни заостенели чувствителности не усещат застрашителното красноречие на тези простори без обитатели и без граници. Дори учените не могат да се справят с тях и ги наричат „кълър бегининг“ – начало на оцветяване. Но деепричастното ето „бегининг“ неволно придава на това повърхностно описание друг, много по-дълбок смисъл. Така на български „кълър бегининг“ се превежда и с „начеващ цвят“: рождество на цвета, което е и рождество на света.

Баграга зазорява. И ако началото ѝ е знамение за безпределното, какъв би могъл да бъде нейният край? Няма

ли някой някога да стигне отвъд отвъдното? Това търси
Търнър. И не само той. Който има дързостта да се вгле-
да в осмяното Нищо, той има изглед да зърне засмяното
Всичко.

Петър Увалиев

СЪДЪРЖАНИЕ

<i>Конгломерат (вместо предговор)</i>	5
„Сушим во гробех живот даровав“ (Дарявате ме с втори живот)	37
Ако трябва да обобща живота си с едно изречение: „Е па не се давам“	70
Уви, Вазов е най-големият български поет	91
„Троицата Вяра, Надежда, Любов е най-необходима за България“	108
Похвално слово за българския език	123
Из „Търнър: Структурен разрез“	131